

Xurshid Davron

TARIXIY HIKOYALAR

“Bibixonim qissasi” kitobidan olindi.

“Sharq”
nashriyot matbaa kompaniyasi
Toshkent
2006

AMIR TEMUR O‘G‘LINING O‘LIMI HAQIDA RIVOYAT

I

Qish bilan bahor jangi – ayamajuz kechalaridan birida men sizlarga Amir Temur haqidagi afsonalarning birini hikoya qilib berish maqsadida qo‘limga qalam oldim.

Bu afsonani to‘qiganlar unga qanday nom berganlaridan bexabarman, men uni “Amir Temur o‘g‘lining o‘limi” deb atadim. Menga uni bir do‘stim gapirib bergan edi, do‘stimning aytishicha, bu qadim afsonani u talabalar shaharchasida yashagan afg‘onlardan eshitgan ekan.

Afsonani hikoya qilib berishdan avval, ikki narsa haqida biroz bo‘lsa-da, to‘xtalib o‘tmoqchiman. Eng avvalo, “afsona o‘zi nima?”, degan savolga javob izlamoqchiman. Odatimni kanda qilmagan tarzda, o‘zining nomukammalligi bilan mashhur “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga qarayman. Mana, lug‘atning 1 jild 63-betidagi “Afsona” so‘ziga yozilgan izoh: “1. Avloddan avlodga, og‘izdan og‘izga o‘tib kelgan fantastik, ba‘zan diniy mazmundagi hikoya, rivoyat, doston... 2. Ko‘chma: asossiz gap, yolg‘on-yashiq uydirma... 3. Ko‘chma: aql bovar qilmaydigan, aqlga sig‘maydigan mislsiz narsa, ish”.

“«Afsonaviy” so‘ziga oid izoh: “1. Afsona janriga mansub bo‘lgan, fantastik. 2. Faqat afsonalarda mavjud bo‘lgan, odatda yo‘q, xayoliy. 3. Ko‘chma: Uydirma, to‘qima. 4. Ko‘chma: Aql bovar qilmaydigan, aqlga sig‘maydigan, misli ko‘rilmagan, mislsiz».

Agar e‘tibor bergan bo‘lsangiz, bu izohlarga “uydirma” so‘zi asos qilib olingan. Aslida, shundaymikan? Bir o‘ris shoiri “Afsona – bu haqiqatning siniq parchalaridir” deb yozgan edi. Agar, “afsona” so‘ziga izoh bering desalar, men mana shu so‘zni takrorlagan bo‘lardim. Zero, har qanday xayoliy yoki to‘qima afsona ham aslida sodir bo‘lgani aniq, ma‘lum bir tarixiy shaxs hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Bobil minorasining qurilishi, Nuh to‘foni yoki Samarqanddagi Shohizinda mozori bilan bog‘liq afsona bo‘lsin, ularning har birining asosida tarixiy dalil - haqiqat yotgan bo‘ladi. Shuning uchun ham juda ko‘p qadimiy bitiklarimiz quyidagi jumla bilan boshlangan: “Bul hikoyat agarchi afsona tusida ersa-da, ul haqiqatdan yiroq emasdur”.

Ingliz adibi Chesterton bitganidek, afsona har qanday dalildan ham tarixiyroqdir. Dalil yolg‘iz bir odam haqida so‘z yuritsa, yoki u odamlar qatnashgan voqea haqida ma‘lumot bersa, afsona yuzlab va millionlab odamlar taqdiri haqida, voqeani yuzaga chiqargan odamlar haqida hikoya qiladi. Dalil ba‘zan zamon almashishi bilan o‘z mohiyatini, o‘z rangini o‘zgartirishi mumkin, ammo afsona abadiy

o'zgaras haqiqatdir. Tarix faqat xalq xotirasi ramzi bo'lmish asotirlar (afsona va rivoyatlar) yordamidagina moziy mohiyatini, demak uning yuragini kashf eta oladi. Xotirasiz inson yuragi ham quruq hujjatlar yig'indisidan farq qilmaydi. Tarix vaqt haqida emas, vaqt mobaynida yashagan inson haqida hikoya qilmog'i zarur. Demak, u vaqt hujjatlariga emas, inson xotirasiga suyangandagina haqiqatni ochadi. Inson xotirasi afsonalarga hamnafas bo'lgandagina tirikdir. Faqat shundagina tarixiy dalil tiriladi. Afsona bilan hujjat (dalil)ning o'zaro bog'lanishi aslida inson bilan vaqt bog'lanishidir. Tarix, deb yozadi Nikolay Berdyayev, tom ma'nodagi afsonadir...

To'xtalmoqchi bo'lgan ikkinchi masala men sizga so'zlab bermoqchi bo'lgan rivoyat Amir Temur hayotining qaysi to'xtamida bo'lib o'tgan voqealar bilan bog'liq bo'lishi mumkin degan savolni oydinlashtirishdir. Tarixiy bitiklarning guvohlik berishicha, Amir Temurning to'rt o'g'li bo'lib, ularning ismlari: Jahongir mirzo (1356-1376), Umarshayx mirzo (1356-1394), Amironshoh (Mironshoh) mirzo (1367-1408), Shohruh mirzo (1377-1447) bo'lgan. Yana shu narsa ma'lumki, ulug' Sohibqiron tiriklik paytida, u olib borgan jangu jadalda uning yolg'iz bir farzandi – Umarshayx mirzo 1394 yilning qishida Shom urushi paytida, Xarmatu qal'asi ostonasida – tor bir darada o'q tegib halok bo'lgani haqida tarixiy dalil bor. To'ng'ich o'g'li bo'lmish Jahongir mirzo o'z ajali bilan 20 yoshida olamdan o'tgan. Amir Temur vafotidan so'ng uch yil o'tgach, 1408 yilning ko'klamida uning o'rtancha o'g'li Mironshoh mirzo Qora Yusuf turkman bilan bo'lgan janglarning birida, Tabriz yaqinida o'ldirilgan.

Xo'sh, Amir Temur o'g'lining o'limi bilan bog'liq afsona qaysi voqealar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Agar uni Umarshayx mirzo o'limi bilan bog'laydigan bo'lsak, bu afsonani dalili bo'ladigan voqealarni Shom yurishi bayonidan topolmadim. O'ylashimcha, bu afsonani afg'onlar orasida mavjud bo'lishi bois, u Amir Temurning Hindistonga qilgan yurishi davomida ro'y bergan voqealardan tug'ilgan bo'lishi kerak. Oxir-oqibatda uzoq izlanishdan so'ng "Temur tuzuklari"da bu afsonaga bevosita bog'liq ma'lumotlarni topishga muvaffaq bo'ldim. Biroq, ularni so'zlab berishdan avval men Hindiston yurishi qanday boshlanganini muxtasar bo'lsa-da, hikoya qilmoqchiman.

Hijriy sakkiz yuzinchi, melodiylar 1398 yilning bahorida Amir Temur yangi bog'i – Dilkushoda mislsiz tantanalar bilan Xizrxo'jaxonning qizi o'n ikki yashsar To'kalxonimni o'z nikohiga qabul qildi. To'y o'choqlaridagi kul sovib ulgurmay, uning amri bilan Samarqand va Kesh oralig'ida joylashgan Taxti Qoracha davoni osha o'tadigan yo'lni tuzatish va tog' etagida yana bir g'aroyib bir bog' bunyod etish ishlari boshlandi. Sohibqironning o'zi bo'lsa Keshga yaqin bir o'langda qurultoy chaqirdi. Maqsadi azaliy orzusi: Hindiston yurishi maslahatini o'rtaga solish edi.

Saltanatning muhim tadbirlari, bo'lajak harbiy yurishlar rejalari muhokama etiladigan qurultoy Amir Temur davlatining oliy kengashi edi. Shu bilan birga qurultoy mamlakatning bosh tantanasi bo'lib, Sohibqiron qo'li ostida birlashgan o'lkalarni boshqarish bilan band amirzodalar va boshqa davlati arkonlar uchun xuddi jang maydoni bilan baravar, hatto undan yuqori turadigan o'ziga xos sinov maydoni ham edi. Agar jang maydonida dilovarlik sinalsa, bu kengashda farosat va tadbirkorlik sinovdan o'tardi. Bu sababdan bo'lsa kerak, jang maydonida qo'rquv nimaligini bilmagan ayrim amirlar va amirzodalar qurultoy chaqirilganda sarosimaga tushib qolishar, unda qaysi bir tadbir o'rtada muhokama bo'lishini bilish uchun bor vositalarni ishga solardilar. Illo, jahongir jang maydonida qilich chopqilashdagi mohirlikni, qurultoyda esa o'ylab aytilgan so'zni ma'qul ko'rar, kim aravani quruq olib qochsa, mashvaratdan quvib chiqarishdan ham qaytmasdi. Ammo bu galgi qurultoy qay maqsadda chaqirilayotgani hech kimga sir emasdi.

Har galgidek qurultoy ko'pchilik uchun qurilgan ulkan chodirda o'tdi. Amir Temur odatdagi rasm-rusmlar ado etilishi bilan, gapni cho'zib o'tirmay, Hindiston yurishi oldidan o'g'illari va amirlarning ko'ngli, o'y-fikrlarini bilish maqsadida ularni maslahatga chaqirganini aytdi. Turkiy sulolalarning azaliy tartibi va mukarram dasturi shunday edikim, katta og'alari va xeshlar hayot ekan, hech kim ulardan o'tib saltanat taxtiga qadam qo'yolmasdi. Mana shu bobolar odatiga binoan qurultoydayam yoshi ulug' shahzodalar birinchi fikr bildirish huquqiga ega edilar. Shuning uchun ham davrada Sohibqironning kenja o'g'li Shohruh mirzo o'tirgan bo'lsa ham, birinchi so'zlash undan yosh jihatdan ulug' Muhammad Sulton bilan Pirmuhammad Jahongir ixtiyorida edi. Pirmuhammad Jahongir

bobosiga bir qarab oldi-da, uning "Xo'sh" degandek sinchkov tikilid turganini ko'rib gap boshladi:

- Hazrati Sohibqiron, Hindistonni olmoq yer yuzida o'tgan barcha podcholarning orzusi bo'lmish. Agar ani zabt etsak, aning oltinlari ila yetti iqlimni olajakmiz. Men yurishga tayyordurmen.

Tug'ishgan birodarining bu gapini eshitib amirzoda Muhammad Sulton ham o'rnidan turdi. U inisidan bir yosh ulug' bo'lsa-da, qotmadan kelganligi sababli undan ancha yosh ko'rinar, buni bilgan amirzoda ko'proq ovozigga zo'r berib, kattalarga xos mulohaza istagida har bir so'zga alohida urg'u berib gapirish lozim, deb o'ylardi. Amir Temur og'a-ini o'rtasidagi bahsni maroq bilan kuzatar va bevaqt shahid bo'lgan o'g'liga ko'rsatolmagan mehr-marhamatini ulardan ayammasdi.

- Olampanoh, - deya ulug'vorlik ila so'z boshladi Muhammad Sulton, - inim Pirmuhammad Jahongir aytgani rostdur. Hind mulki bag'oyat boy yurt. Ammo, siz bergan saboq hamisha yodimda. Ya'nikim har bir ishni qilishdan avval uning amalini o'ylash joizdur. Kitoblardan ma'lumdirkim, Hindiston yo'li ko'p mashaqqatlidir. Eng avvalo, bir necha qor bosib yotgan tog'laru kechib o'tish mushkul daryolar, undan keyin cheki yo'q o'rmonu to'qayzorlar bordur. Ikkilamchi, maqsadga yetguncha bebosh afg'onlar bilan jang qilish ham zarur bo'lg'ay. Yana kitoblarda aytilmishkim, Hindistonda odamxo'r fillar ham juda ko'p bo'larmish...

Amir Temur inisining mulohazalarini eshitgan Pirmuhammad Jahongir bezovtalana boshlaganini sezdi. Ammo buni bildirmay, nabirasining mulohazasi qanday taklif bilan tugashini kutdi. Qurultoy rasm-rusmi har bir so'zni e'tibor bilan eshitish lozimligini talab qilardi. Xo'sh, qani, to'ng'ich nabirasi nima demoqchi ekan, shuni bilsinchi. Ammo Muhammad Sulton ham inisining ahvolini sezgan bo'lsa kerak, odatiga xilof ravishda shoshib so'zini yakunladi:

- Bu mulohazalarim ila Hindiston yurishiga puxta tayyorgarlik ko'rish lozim demoqchim. Men urushga shaymen. – U so'zini tugatib, inisining yonidan joy olarkan, uning yuzidagi mamnuniyatni sezib, ko'ngli joyiga tushdi.

Shundan so'ng sohibqironga qizidan tug'ilgan nabira bo'lmish amirzoda Sulton Husayn navbat oldi. Amir Temur qizi Og'abegim va malika Tuman og'oning birodari amir Muhammad ibn Musodan bo'lmish bu amirzoda bag'oyat mard, ammo beoqibat bo'lib voyaga yetganini yaxshi bilsa-da, har gal qizining so'zini qaytarolmay, bu badbaxt yigitning gunohidan o'tib kelardi. O'z o'g'illari va ularning farzandlariga bag'oyat qattiq turgan Sohibqiron bu hovliqma amirzodani jazosiz qoldirib kelayotganini hamma bilar, ammo sababidan bexabar edilar. Nahotki, qizdan tug'ilgan nabira o'g'illardan suyukliroq bo'lsa? Amir Temurning bu nabirasiga loqaydligini uning qiziga ko'rsatgan karami bo'lmay, balki Sulton Husaynning saltanat taxtiga o'tirishga loyiq bo'lmaganlar toifasiga kirishidan edi.

- Hazrat Sohibqiron, - dedi tantanavor ohangda Sulton Husayn. – Agar biz Hindistonni ilgimizga kiritamiz, to'rt iqlimga – Turkistonu Turon, Eronu Hindga hukmron bo'luramiz. Qolg'on uch iqlim: Rum, Shom, Chinni esa olmoq qiyin emasdur, albat olg'aymiz.

Sulton Husayn sanab o'tgan iqlimlarni xuddi o'zi oladigandek, allaqanday ichki kibr bilan davradagilarga ko'z tashlab, o'rnini egalladi. Bobosi vafotidan so'ng mana shu kibr uning boshiga ko'p g'avg'olar solishidan u hali bexabar edi.

Amir Temur so'z navbatini olgan kenja o'g'li Shohruh mirzoga diqqat bilan tikildi. Bu farzandi boshqa zuryodlariga qaraganda, kitobga o'ch chiqdi. Unga kitob bo'lsa bas, qilich chopqilashni unutadi. Ammo kitobxonligidanmi, so'zi, mulohazalari pishiq, o'zi ham ko'pni ko'rgan qariyadek bosiq edi. Aytadiganini puxtalab olmasa, og'iz ochmasdi.

- Padari buzruk, hazrati Sohibqiron, - deya gap boshladi Shohruh mirzo shoshmasdan. Uning hatto gapirayotgan paytidayam nimalarnidir o'ylayotganini sezib Amir Temurning g'ashi keldi. – Men ajdodlarimiz bo'lmish turklarning qonunlari bitilgan kitoblarda o'qigan edimki, jahonda beshta shonshavkatli podshoh bo'larkan. Rivoyat qilg'aylarkim, bu podshohlarning ulug'ligini alohida ta'kidlab, ularning nomlarini atamay, laqablarini olib aytg'onlar. Ya'nikim Hind podshosini – roy, Rum podshosini – qaysar, Chunu Mochin podshosini - fag'fur, Turkiston podshosini – hoqon, Eronu Turon podshosini – shahonshoh ataydilar. Biz hukm yurgizgan yurt hukmdori, ya'nikim shahonshoh hukmi hamisha Hindiston mamlakatlariga joriy etilmish. Tokim Eronzaminu Turonzamin bizning ilkimizda

ekan, Hindistonni ham o'zimizga tobe etmog'imiz joizdur...

Amir Temur kenja o'g'lining so'zlarini tinglar ekan, bir zum so'nggi paytlarda yuragini tunu kun bezovta qilgan valiahd tashvishiga berildi. To'rt o'g'lidan ikkisi bevaqt ko'z yumdi. Shohruh bunaqa, Mironshoh bo'lsa, o'ylamay ish qiladiganlar toifasidan. Mast bo'lib, otdan yiqilib kallasi lat yegandan buyon uning betayin qilmishlari yana oshdi. Suyukli kelini Xonzodabegim yaqinda erining zulmidan dod urib, unga bosh urib keldi. Mironshohning valiahd bo'lishi mamlakatni vayron bo'lishi demakdir. Bunga esa aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Nobakor o'g'ilni jazolashni ko'ngliga tuggan sohibqiron bu tadbirni Hindiston yurishidan keyinga qoldirishga majbur edi.

Amir Temur sekin Pirmuhammad Jahongirga ko'z qirini tashladi. Ha, bu nabirasi havas qilgulik bahodir bo'ldi. O'ziyam quyib qo'ygandek bobosining o'zi: qaddi qomati barvasta, yelkador, boshiyam bobosinikidek, humdek keladi. Qoshi-chi, qoshi? Ariq chetidagi ajriqdek qalin, ko'zlari qilich damidek tovlanadi. Fe'l-atvoriyam, bobosiniki, na yog'iydan, na o'limdan qo'rqadi. "Yopiray, - derdi ba'zan kamdan-kam hayratlanadigan sohibqiron. – Meni tirikligimda Alloh taolo yana qaytadan yaratdimi?! Nabirasining yolg'iz bir xislati unga ma'qul kelmasdi. Ko'pchilik boshini qovushtirishni bilmaydi. Mardlik odamlar dilini maftun etsa, oqibatbardorlik, farosat yuraklarni abadiy bandi etishini hali anglamaydi.

Amir Temur o'g'li Shohruh mirzodan keyin o'z mulohazasini aytishga biron bir amir shoshilmayotganini ko'rib, hushyor tortdi. Sukut cho'zilganidan toqatsizlanib:

- Xo'sh, - dedi u baland ovoz bilan. Ammo amirlar jim o'tiraverdilar. Sohibqiron jahli chiqsayam, ichidagini yuziga chiqarmadi. Indamay kutishni ma'qul ko'rdi. Bu baxtuchopganlar uning necha yildan buyon Hind mulkini zabt etish haqida orzu qilishidan yazshi xabardor. Nahotki, bilib ham bilmaslikka olsalar, jim o'tirishni ma'qul ko'rsalar? U o'zining deyarli barcha yurishlarida qatnashgan, sadoqatlarini necha marta jangu jadalda namoyish etgan amirlarga bir-bir tikilar, amirlar esa unga bosh ko'tarib qarashga majol topolmasdilar. Oxiri u amir Shohmalikka qattiq tikilib turaverdi. Uning bu boqishini tuygan amir sekin bishini ko'tarishga majbur bo'ldi.

- Taqsirimning so'zlari yo'qmi? – dedi sohibqiron bo'g'iq ovoz bilan. Amir Shohmalik o'rnidan turishga majbur bo'ldi. Amir Temur unga: "O'tirib gapiraver" deb ishora qilgach, o'rnini egalladi. Biroz taraddudlanib, keyin ohista arz qildi:

- A'lohazrat, sizning amringiz biz uchun vojibdur, undan yuz o'girish tuzingizni unutmog'dur. Biz bu tadbir xayolini dillarimizdan, bamisli javohir tuynuklaridan o'tgan ipdek shoshilmay o'tkardik, - u biz deganda amirlar Xoja Yusuf, Saribug'o, Shayx Nuriddinlarga ishora qildi. – Boringki, Hindistonni oldik ham deylik. Biroq, u mulkda turg'un bo'lib qolsak naslimiz yo'qolmagaymu, avlodlarimiz o'z aslidan ayri tushmagaymu, begona yurtda tillarini unutmogaymu?..

- Taqsir, - deb ning gapini bo'ldi Amir Temur xotirjam. – Biz ul-mulkda uzoq qolishni o'ylaganimiz yo'q. Qolaversa, shuni yodda tutingkim, dilda e'tiqod butun bo'lsa, aslo naslimiz yo'qolmagay, tilimiz unutilmag'ay... E'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilg'ay...

U xotirjam gapirar, ammo qoshining yig'ilib turishi, ko'zidagi o'tning yanada kuchliroq tovlana boshlaganini payqagan amirlar Sohibqiron ichida qanday kuchli to'fon o'ynayotganini sezib turishardi.

- Ko'pchilikda shubha bo'lsa, yo'lga chiqmagan ma'qul. Shubha nafaqat aqlni, u dildagi o'tniyam o'chiradi. Kelingiz, Tangri taologa murojaat qilaylik. Hind mulkiga yurish borasida istixora etaylik – Amir Temur yonida turgan Qur'onni qo'lga oldi. – Tangri taolo neni buyursa, shunga amal qilg'aymiz.

Davradagilar o'sha zahot uning taklifini ma'qullab ovoz berdilar. Sohibqiron Qur'oni karimni oldidagi shira ustiga qo'ydi, chuqur nafas olib, biroz sukut saqladi-da, ko'zini yumib kitobni ochdi. U avval ochilgan sahifadagi oyatni ichida o'qidi, so'ng baland ovozda takrorladi:

- "Ey, Rasululloh, kofirlarga va munofiq'larga qarshi jahl qilg'il".

Amir Temur bir chetda turgan mavlono Faxriddin qoriga tikildi. Mavlono Sohibqiron istagini uqdi, ohista o'rnidan turib oyat mazmunini izohlab berdi. Amirlar mavlononing izohini eshitgach, boshlarini egib, jimib qoldilar.

- Xo'sh, - dedi Amir Temur.

Ammo bu gal ham amirlar o'z fikrlarini aytishga shoshilmadilar. Buni ko'rgan sohibqiron jahlini yashirolmadi.

- Taqsirlarim, nechun jimsiz? Yo Alloh taolo hukmi sizga hush kelmadimi?.. Men sizni saltanatim ustunlari deb bildim, hamisha izzatingizni unutmadi.

Siz esa unutdingiz... Sababi nedir? Siz bilmasangiz, men yaxshi bilurman. Turgan suv sasiydi, yurgan odam yasharadi. Agar siz toliqqan bo'lsangiz, ilgingizda mador qolmog'on bo'lsa, lashkarni topshiring. Necha-necha bo'z yigitlar bizgayam navbat yetadimu, deb kutib turg'aylar. Alloh guvoh Hindistonni siz emas, shul o'g'lonlar albat zabt etg'ay...

Sohibqironning vajohatini ko'rib, ayniqsa, uning so'nggi so'zlarini eshitgan amirlar birin-ketin o'rinlaridan turib avf tiladilar. Amir Temur ularning so'zini xotirjam eshitib dedi:

- Siz ila ne-ne jangu jadallarda bo'ldim. Siz menga, men esa sizga suyandim... Har qancha yuragimni qon qildingiz, avf etdim. Butun boringg'iz, ertagacha o'ylang'iz...

Ertasi davom etgan qurultoy ahli bir ovozda bo'lajak yurish rejasini ma'qulladilar. Dili ravshan tortgan Amir Temur qo'l ko'tarib, zafaru fath fotihasini o'qidi.

Qurultoydan yarim oy o'tar-o'tmas, Sohibqiron boshchiligidagi ulkan qo'shin Qashqadaryo vohasini tark etib, Termizga yaqin yerda Jayhunddan kechib, Xuroson hududiga o'tdi.

U butun yoz davomida Andarob degan joyda bo'ldi. Sakkiz yuzinchi yil zulhijja oyining boshida – 1398 yilning avgustida Amir Temur Panjshir daryosi yoqalab Qobulga qarab yo'naldi. Shu terda unga bo'lajak yurishda omad tilagan Oltin O'rda elchilarini qabul qildi. Elchilar bir necha muddat o'tib qaytishga ruxsat so'ragandan keyin, ularning karvonini qo'riqlash uchun bir guruh askar ajratdi. U bu ishni elchilarni o'ylab emas, shu karvon bilan dorilmulkka qaytish lozim topilgan Saroymulkxonim bilan Shohruh mirzoning o'g'li, to'rt yashar nabirasi Muhammad Tarag'ay xavfsizligini ta'minlash uchun qilgan edi.

Bundan o'n yetti yil avval qo'lga kiritilgan Xuroson mulkining bu qismi hamisha notinch bo'lib kelgan. Hindiston yurishini maqsad qilgan Sohibqiron shu sababdan ham qo'shin ortini mustahkamlash niyatida Kobulni tark etib, Sulaymon tog'lari yaqinida yashagan afg'on qabilalari va isyonkor qora kiyimlilar – siyohpo'shlar nomi bilan mashhur isyonchilarni tavbasiga tayantirish, o'zining ko'nglini tinchlantirish bilan mashg'ul bo'ldi. Qolaversa, bu tadbir Hind sultonini chalg'itishning yo'li ham edi. Go'yo o'zini Hindistonni zabt etish uchun emas, mana shu bebosh qabilalarni itoatga keltirish uchun kelgan qilib ko'rsatmoqchi bo'ldi.

U vaqt yetishi bilan o'ttiz ming askarga rahbar bo'lmish amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog'ini oshib, Sind daryosini to'xtamay kechib o'tib Mo'ltan viloyatiga, amirzoda Muhammad Sulton bilan amirzoda Rustam boshchiligidagi o'ttiz minglik qo'shinga esa Sind daryosi yoqalab Kashmir tog'i etagidagi yo'ldan yurib Lohur viloyatiga bosqin qilishga farmon berdi. O'zi bo'lsa qo'shinning asosiy qismi – g'ul bilan Badaxshon tomonga yo'naldi va tog' oshib Hindiston sarhadlariga bostirib kirdi. Hindiston yurishi haqida boshqa bir hikoyamizda batafsil to'xtalish niyatimiz borligi sabab, biz asosiy maqsadimiz – sizga so'zlab bermoqchi afsonani keltirib chiqargan voqealarga o'tishni ma'qul ko'rdik.

Amir Temur, yuqorida aytganimizdek, qo'shin ortini mustahkamlash maqsadida afg'on qabilalari tomonidan vayron etilgan bir qator qal'alarni qayta tiklatgan va ularda o'z odamlarini qoldirgan edi. Mana shu qal'alarning biri Irob qal'asi edi. Pirmuhammad Jahongir Mo'ltonga yurishi oldidan o'ziga sodiqlik so'zini aytgan Lashkarshoh afg'onni mana shu qal'aning kutvoli qilib tayinlagandi. Amir Temur qo'shini Hindistonga qarab yo'lga chiqishidan foydalangan karkas deb atalgan afg'on qabilasining boshlig'i Muso afg'on kelib qal'ani qo'lga kiritdi va kutvol Lashkarshoh afg'onni qatl etdi. O'ldirilgan og'asining qasosini tilagan Malik Muhammad Sohibqiron huzuriga bosh urib bordi. Amir Temur uzoqni ko'zlab ish tutdi: go'yo bechora inining o'tinchiga quloq solmagan bo'lib, uni qamab qo'yishni buyurdi. So'ng Muso afg'onga huzuriga kelishni talab qilib yorliq yubordi. Muso afg'on kelgan chopardan qon o'chi talab qilib borgan Malik Muhammad qamoqqa tushganini eshitib, xotirjam tortdi. Ammo Amir Temur qo'shini qal'aga qarab kelayotganidan voqif bo'lgach, unga peshvoz chiqib, qal'ani peshkash

qilishni ma'qul deb topdi. Ammo u o'z askarlaridan biriga Amir Temur qal'aga kirishi bilan o'q uzib, uni halok etishni buyurgan edi. Ammo pastkash niyatiga etmadi. Uzilgan o'q xato ketdi. Muso afg'on qilmishiga yarasha jazolandi, u qatl etildi.

Aynan mana shu voqea yillar o'tib afsonaga asos bo'lganiga shak-shubha yo'q. Lashkarshoh afg'ondan avval qal'ada Pirmuhammad Jahongir turgani uchunmi, afsonada Amir Temur o'g'lining o'limi haqida gikoya qiladi. Nabiraning o'g'ilga aylanishi esa faqat afsonalarda emas, hatto tarixiy kitoblarda uchrab turadigan holdir. Qolaversa, Pirmuhammad Jahongir Amir Temurning kenja o'g'li Shohruh bilan deyarli tenggur edi. Endi navbat afsonaga..

II

Dunyoning to'rt tarafiga ko'z tikkan Sohibqiron Amir Temur qo'shini jangari afg'on qabilalari bilan bo'lgan og'ir jangu jadaldan so'ng daryo yoqasida qo'qqayub turgan ulkan qoya ustidagi qal'ani qo'lga kiritdi. Qal'a juda kichik, ammo baland devor bilan o'ralgani uchun g'oyatda kuchli istehkom edi. Shuning uchun ham qal'aning qo'lga kirishi qiyin bo'ldi. Aniqrog'i qiyin bo'lishi mumkin edi. Ammo kutilmaganda qal'a xiyonat tufayli uning qo'lga juda oson o'tdi.

Xiyonat qal'a jiybaxona boshlig'i tomonidan bo'ldi. U dastlab maktub qatib bog'langan yoy o'qini Sohibqiron askarlari tomon uchurib, tun yarimdan og'ganda mag'rib tomondagi darvozani ochajagini xabar qildi. Munshiy xatni unga o'qib berar ekan, hukmdor hali aftini ko'rmagan jiybaxonachidan qattiq nafratlandi. "Ko'rnamak", - deb o'yladi u munshiy xirgohdan chiqib ketgach. U uzoq o'yladi. Hurmdorlari bergan tuz haqini unutib, vafodorlik va sadoqatni bir chekkaga yig'ishtirib, uning oldiga ne-ne odamlar bosh urib kelmagan. Lekin u har safar bu xoinlarni la'natlagan. Tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o'z sohibidan yuz o'girib uning qoshiga kelgan har bir yuzsizni o'ziga va saltanatiga eng yomon dushman deb bilgan.

Zero, ular o'z sohibiga vafodorlik qilmagach, unga qilarmidi?

Ammo Sohibqiron xiyonatdan foydalanishdan yuz o'girmas, undan ustalik bilan foydalanardi. Axir, qay bir sarkarda o'z jangchilarining bekordan-bekor qurbon bo'lishidan saqlaydigan yo'ldan foydalanishni istamaydi. Xiyonat inson yuragini qurt kabi kemirgan fasoddan, mamlakatda loqaydlik tufayli yuzaga chiqqan parokandalikdan, xullas, ham ustki tanazzuldan tug'ilishini u yaxshi bilardi. Shu sababdan ham har lahza har bir sipohiy, har bir qo'shin boshlig'i, har bir amir boshi ustida uning qahri aylanib turishi zarurligini unutmas, ularni umid va qo'rquv o'rtasida tutishni lozim ko'rardi.

Agar jiybaxonachi xiyonatga yuz tutgan ekan, undan foydalanmog'i savob, illo uni bu harom yo'ldan qaytarishning iloji yo'q. Iloji – o'lim.

Qal'a tongga yaqin g'arbiy darvozaning kutilmaganda ochilishi tufayli uning qo'lga o'tgach, qarorini farmonga aylantirib, qal'a qutvoli bilan jiybaxona boshlig'ini o'limga buyurdi.

Bir-ikki kun lashkarga dam berib bo'lgach, sohibqiron qal'ada o'g'li boshliq qo'shinni qoldirib, boshqa shaharlaru qal'alarni zabt etish qasdida shitob bilan o'tlanib, yo'lga tushdi.

Yo'lga tushgan qo'shindagi askarlarning son-sanog'i yo'q edi. Ularning otlari ming farsangdan ortiq yo'l bossayam hali toliqmagan va shamoldek uchqur, qilichlari olmosday o'tkir, yuraklarbga qo'rquv tushmagan edi. Qo'shin shunday shiddat bilan borardiki, go'yo saraton mahali qamishzorga tushgan o'tdek to'xtovsiz edilar. Boshlaridagi simobiy dubulg'alar kun tig'ida yalt-yult tovlanar ekan, o'sha zamonda yashagan muarrix ta'riflagandek, "qo'shin kejim, zirh va javshanlar ko'pligidan temir tog'i kabi edi, go'yo temir tog'i erib ketib, daryo bo'lib oqub borar, bu qoim yuz ming koinotni yutib yuboradigan ulkan nahangdek jilvagar edi".

Bu qo'shin o'tgan yo'llar changi hafta o'tmasdan to'xtamas, bu temir oqim to'xtab hordiq olgan yam-yashil o'langlarda qayta o't unmas. O't unishi uchun yomg'ir asrlar davomida otlar tuyog'idan ezilib o'lgan tuproqni yumshatishi, quyosh yuz yillar mobaynida bu taqir maydonlarga o'z mehrini tinmay sochmog'i kerak edi. Olis tog'lar qoyalari ustida poda o'tlatib yurgan afg'on cho'ponlari biyobon o'rtasida to'satdan paydo bo'lgan simobrang daryoni ko'rib, Alloh taoloning irodasidan

hayratlanib, tasannolar aytishardi.

Mana shu ulkan qo'shin to'xtab Sind daryosi sohilida hordiq olayotgan paytda Amir Temurga kuni-kecha zabt etilgan qal'adan chopar kelganini aytdilar. "Kirsin!" – dedi Sohibqiron daryodan urilgan salqin shabadadan ohista tebranib turgan xirgoh pardalariga tikilganicha. Amir Temur yugurib ichkariga kirgan choparni tanidi. U shahzoda o'g'li xizmatida yurgan uyo'g'lonlarning biri edi. Uyo'g'lon kira solib, tizza cho'kib va boshini egib, siniq ovozbilan so'zladi:

- Onhazrat, shum xabar keltirganim uchun boshimni oling.

Uning bu so'zini eshitgan Amir Temurning bir mo'yi ham qimirlamadi. U huzuriga kirgan sonsiz choparlardan bu so'zni necha marta eshitgan, sanasa, sanoqdan adashmog'i mumkin. Ko'pincha bu so'z bilan boshlangan xabarlar uning qulog'iga yetishga ham arziyas bir gap bo'lib chiqar, Sohibqiron odamlarning vahimaga o'chligidan hayron qolardi. Birdan o'yiga: "Nahotki, o'g'linga bir gap bo'lgan bo'lsa?" degan gap keldi-da, sergak tortdi.

- Sening joning Allohnik, oldin so'yla, agar Alloh oldida javobgar bo'lsang, boshing shaksiz kesilg'ay. Agar menga nisbatan aybli bo'lsang, hukmni mashoyixlar ayturlar...

- Avval bir qoshiq qonimdan keching, onhazrat, - dedi uyo'g'lon sapchadek kichik boshini ko'tarmay.

Amir Temurning g'azabi qaynadi. "Nima balo, bu sakbachcha, mening irodamni sinamoqchimi?"

Birdan daryodan esgan shabda yuziga urildi-yu, Allohning bu ne'matidan yana ko'ngligi xotirjamkik cho'kdi.

- Kechdim, gapir, - dedi horg'in tovush bilan Sohibqiron.

Chopar ortiq paysalasa, aytadigan gapi o'zi bilan rixlatga ketishini angladi-yu, boshini sal ko'tardi. Shunda ham hukmdorning yuziga qarashga jur'at qilolmay, gap boshladi:

- Ulug' Sohibqiron, siz qal'ani tark etgandan so'ng la'nati yog'iylar nogahon uni qamal ayladilar. Necha kun jang bo'ldi. Ammo kuchimiz ozlik, zahiramiz nosozlik qilib mag'lub bo'ldik. Yog'iylar qal'aga biz bilmagam yashirin yer osti yo'ldan kirib oldi. Qal'aning qo'ldan ketmog'i ayon bo'lgach, bemonand shahzoda meni sizning huzuringizga jo'natdi. Necha o'limdan qolib, ming g'avg'o bilan qal'adan chiqishga muvaffaq bo'ldim.

- O'g'linga nima bo'ldi, u tirikmi? – deb sekin so'radi Amir Temur. Uning ovozidagi sovuqdan choparning etlari jimirlab ketdi. So'ngra zo'rg'a ovoz chiqardi:

- Bilmayman, Sohibqiron, bilmayman – uning jag'lari titrardi, - Men qal'adan chiqish sa'y-harakatini qilayotganimda, jang jiybaxona oldida borayotgan, o'g'lingiz jangning o'rtasida edi.

Amir Temurning ichiga o't tushgandek bo'ldi. Sekin atrofida turgan ichkarilaru nombardorlarga razm soldi. Biror bir ko'z ochiqdan-ochiq unga tikilib turganini ko'rmadi. Ammo, hammaning yuzida tashvish alomati zohir edi. U bir dam o'yg'a botib turdi-da, sekin pichirladi:

- Hozirning o'zidayoq qo'shin yo'lga otlansin. Yog'iylar munosib jazolonsunlar. O'g'lim tirikmi, o'likmi topilsin.

Nazarida farmonini qo'shinga yetkazishga javobgar tovachi sust harakat qilayotgandek tuyuldi. Bir harakat bilan o'rnidan irgib turdi-yu, g'azab bilan baqirdi:

- Bo'g'ozmisan, onag'ar. Agar yana shunday paysallasang qorningni yorib, qoningni oqizganim bo'lsin.

Pak-pakana, qorindor tovachi xirgohdan o'qday otilib chiqdi. "Xudo bir asradi, xudo bir asradi!" degan o'y chopib borayotgan tovachining miyasini kemirardi.

Dam o'tmay temir tog' erib, ulkan oqinga aylandi va kechagina o'tilgan, hali chang-to'zoni bosilmagan yo'llardan ilondek buralib oqa boshladi. Endi bu qo'shinning shiddati yana ham jadal, navkarlar dilida qasos o'ti yonar, otlar qamchi zarbidan alamzada yo'rtib borar edilar. Temir oqim bir necha kundan so'ng dushman qo'lga o'tgan qal'ani uch tomondan o'rab oldi. To'rtinchi tomonda esa yuksak qorli tog'lardan tushib hali qo'lga o'rgatilmagan beasov toydek hapriqib, guvillab ulkan daryo oqib turardi. Agar o'sha tog'lar tomonda poda o'tlatib yurgan o'sha afg'on cho'poni hozir qal'a tomonga ko'z tashlay olganida edi, ulkan biyobon qa'rida tug'ilgan noma'lum simobrang daryo ulkan

qoyaga – qal’aga urilib ikkiga bo’linib asrlar davomida oqib turgan o’zlariga tanish daryoga qo’shilayotganiga ko’zlari tushardi. Agar ular ertasi ham o’sha tomonga qaraganlarida edi, kechagi birdan paydo bo’lgan simobrang daryo yo’qligini, ulkan qoya atrofida esa ulkan qo’l paydo bo’lib qolganini ko’rgan bo’lardilar. Bu ko’l kechasi olov komiga aylanib, undan taralgan yog’du yuksak tog’larning qorli cho’qqilariga urilib, ularni nimqizil rangga bo’yaldi. Bu qal’adan yiroq-yiroqlardagi qishloqlarda va chaharlar aholisi olislardan kelayotgan yer zirillashiga vahima bilan quloq solishar, allaqanday noma’lum, shu sababdan qo’rqinchli halokatlardan darak beruvchi g’aroyib manzaraga – yuksak tog’ cho’qqilarining qori alvon rangga bo’yalib tovlanishini ko’rib dahshatga tushardilar.

Eng qo’rqinchlisi, noma’lumlik edi. Noma’lumlik ularni o’zlari asrlar davomida yashagan maskanlarini, molu mulklarini tashlab g’arq pishib yotgan tutlar hidi anqib turgan chorbog’lar oralab o’tgan yo’llar orqali bu vahimadan bexabar va aldamchi farog’at og’ushida uxlayotgan o’lkalarga ketishga, bu noma’lumlikdan yosh kelinchaklarning ko’ksida suti qurib, hali kindik yarasi bitmagan chaqaloqlar yig’isi otalarni yarim kechalari turib olisda tobora qizilashib tovlanayotgan tog’larga notinchlik bilan uzoq boqishga majbur qilardi. Yer zirillashi to’xtagani bilan ularning yuragidagi zirillash battar avj olardi. Ular o’sha tuni bilan nimqizil rangda tovlangan tog’lar tomondan biror bir xabar kelarmikan deya ilonizli yo’llarga intiq boqib kutishar; ammo nomoz paytidagi kentlar ko’chasidek bu qadimiy yo’llarda biror kishining qorasi ko’rinmasdi. Noma’lumlik tomonga qarab borib, u yoqdan biror gap olib kelishga hech kim jur’at qilolmasdi. Undan ko’ra ular keng dashtda dushman lashkari bilan yuzma-yuz turib jang qilishga rozi edilar. Ammo dushman o’sha noma’lum tomonda edi.

O’sha noma’lumlik tarafda, kechalari nimqizil rangda tovlangan tog’lar tomondan oqib tushgan daryo yoqasidagi qal’ani Amir Temur qo’shini iskanjaga olgan edi. Sohibqiron qal’aning sharqiy darvozasi ro’parasida sarkob tiklashni buyurdi. U qal’aga taslim bo’lishni talab qilib nishon jo’natmadi. U sarko’b tiklanishini va sharq tomondan oqib kelayotgan temir oqimni mana shu sarkob poyida yig’ilishini ham kutib o’tirmadi. O’rtada beomon jang boshlandi. Amir Temur ham xudoning bir bandasi kabi, olisdagi qishloqlarda yashagan fuqarolarga o’xshab noma’lumlikdan qo’rqardi. Ammo u noma’lumlik qarshisida qo’l qovushtirib o’tirishni yoqtirmasdi. U har qanday jumboq yechilgandan keyingina yuragida farog’at topajagini yaxshi bilar; bu jumboq, bu noma’lumlik – farzandning qismati uni qiynagan sayin, u mana shu noma’lumlikni yo’q etuvchi quroli – qo’shinlarini jangga soldi. Ko’zlarida ham qasos olovi, ham o’g’il tashvishi baravar aks etgan Amir Temur tundayam askarlariga dam bermadi. Har yer-har yerda yoqib qo’yilgan gulxanlar yorug’ida qal’aning to’rt darvozasi yonida beomon jang davom etdi. Yugan-suvloqlarini chaynab, og’zi ko’piklangan bezovta otlarning qo’rqinchli kishnashi, kuragiga botgan yoy o’qi og’rinishidan dunyoni buzib baqirayotgan jangchilar, palaxmonlar otgan toshlar gursillab devorlarga, darvozalarga urilishidan taralgan bo’g’iq tovushlar, guruh-guruh jangchilar goh oldinga, goh orqaga chopganlarida zilzila paytidagidek yerning silkinishlari orasida allaqachonlar tiklangan sarko’b ustidagi xirgoh yonida turgan Sohibqironning: «Bosing! Bosing!» degan hayqirigi!..

Jang avjiga chiqqan yarim tunda tinim bilmay yo’l bosib, kela solib jang boshlagan hukmdor ko’zining bir zumgagina yumilganini bilmay qoldi. Shu bir zum ichida u tuch ko’rdi.

Osmonu falakdan quyulgan kumish shu’la og’ushida bir ayol belanchak tebtardi. Belanchak iplari qayerga osilgani bilinmasdi. U ayolni tanidi – u Tegin Mohimbegim, onasi edi. Ammo beshikda o’g’li yotardi... “Ota – dedi o’g’li jilmayib, - Ota...” Birdan o’g’lining tovushini eshitdi. “Onajon!...”

U birdan uyg’onib ketdi-yu, sarko’b poyida yotgan yarador jangchilardan birining bo’g’zidan chiqqan o’lim oldi nolasi uni uyg’otib yuborganini bilmadi. “O’g’lim!” – shivirladi birdan dili yonib o’zidan-o’zi. Sohibqiron ko’zidan sixib chiqqan bir tomchi yoshda gulxan yorug’i aks etgandek bo’ldi. U o’sha zahoti ko’zlarini yengi bilan artib, hech kim sezmadimi, degandek atrofiga nazar tashladi. Hammaning xayoli jang maydonida edi. Faqat uning hamma yurishlarida qatnashgan qari munajjim osmonga bezovta tikilardi. Qariya Sohibqironning o’ziga tikilganini sezib, o’girildi. Amir Temur munajjimni yoniga chorlab, bezovtaligi sababini surishtirmoqchi bo’ldi. Ammo xayoli bo’lindi. Askarlari sarko’b qarshisidagi darvozaga o’t qo’ygan edilar. Qoramoy sepilgan ulkan naqshkor darvoza o’tga

mahtal turgandek lovillab yona boshlagandi. Olov pastdan tepaga jadal o'rlab, darvoza ustunlariga urilib ularni qorartirardi.

Ammo to'satdan havo buzilib, kuchli shamol qo'zg'aldi, bir-ikki tonchi tomgandek bo'ldi. Shuni o'zi kifoya bo'ldi-yu, gulxanlar o'chdi, yonayotgan darvoza ham omon qoldi. Biroq, bu jang shiddatini susaytirmadi, muhosara kuchaygandan kuchayar, har ikki tomon bir-birini ayashni xayoliga ham keltirmasdi.

Jang avjiga chiqqan sayin Amir Temurning g'azabi kuchayar, atrofida turgan nombardorlar sohibi taxtning qahrini ko'rib, nafaslarini ichlariga yutgan holda sukut saqlashardi. Faqat qal'a tarafdin kelayotgan suron bu sukutni eshitishga yo'l qo'ymasdi. Temir oqim qal'a devorlariga bo'ron paytida quturgan dengiz to'lqinlaridek borib urilar – sada ketidan hazora, hazora ketidan qo'shin kelardi. Manjaniqlaru arradalar qal'a devorlarini buzish uchun tinmay ishlar, cho'moqlaru xarbalarning bir-biriga urilgandagi jaranglar to'xtamasdi.

Tong yaqinlashib, atrof yorisha boshlagan g'ira-shiralikda Amir Temur amri bilan yasovulboshi qodirandozlarni ishga soldi, ularning yoydan bexato o'q uzishlari tufayli shahrband ustidagilar tutdek to'kildilar.

Oxiri sabri tugagan Sohibqiron xirgoh ayvonidagi o'rnini tark etib, bu holdan vahima tushgan qurchilar o'rovida pastga – qal'aga yaqinroq borishga, bu bilan askarlari ruhini ko'tarishga qaror qildi. U shiddat bilan sarko'bdan tushib borarkan. Zaxira ortilgan aravalarning birining yonida o'chib qolgan, ammo daryo tomondan esayotgan salqin shamoldan qip-qizarib tovlangan gulxan cho'g'lariga qo'llarini toblab, isinib turgan bir cholga ko'zi tushdi. U cholni sezmay o'tishi mumkin edi. Ammo shuncha shovqin-suron orasida cholning ming'irlab kuylagan qo'shig'i noxosdan uning diqqatini tortdi:

*Voy, o'g'lima, voy o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Ko'tarilmay qoldi-ya,
O'g'ilginam tobuti.*

*Moymananing yigiti,
Oyog'ida bor-buti.
Qo'ldan qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti.*

*Qora yerda yotarsan,
Kimsa bilmas aslingni,
Do'stlaringni xor etding,
Kim oladi qasdingni.*

*Voy, o'g'lima, voy, o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Qo'ldan-qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti...*

Amir Temur cholni tanidi. U qal'ani dastlabki qo'lga olganda, o'z sohibi, o'z safdoshlariga xiyonat qilganligi tufayli o'limga buyurilgan qal'a jiybaxonasi boshlig'i bo'lmish yigitning otasi edi.

O'shandayam jang juda dahshatli bo'lgan bo'lsa-da, bugungichalik bo'lmagandi. Unda muxoliflar o'zaro ilk marta to'qnashayotganlari uchun hali bir-birlaridan qo'rqishmas, dillarda faqat: «Kimning qo'li baland kelarkan?» degan hadik bor edi, xolos. Ammo qilichlar bir-biriga urilgan ilk daf'adayoq bu hadik o'rtadan yo'qolib, yning o'rnini yog'iyga nisbatan g'azab va nafrat egallagan edi. Tongga yaqin boshlangan jang kechgacha davom etdi va ertasi kuni quyosh endi qizarib chiqa boshlagan mahalda

chol o'g'li – jiybaxona boshlig'i xiyonati tufayli Turon hukmdorining g'alabasi bilan tugadi. Ammo g'alaba unga tatimadi. Yuborilgan nishonidagi talabiga bo'ysunish o'rniga qarshilik ko'rsatgan qal'a kutvoli bilan unga qal'a darvozasini ochib bergan jiybaxona boshlig'ini qatl ettirdi. Yengilgan qo'shin askarlarini esa qatl maydoniga olib kelib, o'z boshliqlarining sharmandali o'limini ko'rishga majbur etdi. Qatldan so'ng bu askarlarni ozod qilib qo'yib yubordi.

Qatl boshlanishi oldidan asir askarlar turgan tomondan dod-faryod eshitildi. Amir Temur sukutni buzgan bu yoqinsiz baqir-chaqirni eshitib, "Nima gap?" degandek qurchilar boshlig'iga o'qraydi. Hukmdorning noroziligini payqagan qurchilar boshlig'i, devdek kelbatiga yarashmagan chaqqonlik bilan pastga otildi. Uning shunday og'ir gavdasi bilan chaqqon harakati o'rtasida bog'liqlik topolmagan hukmdor shovqin chiqqan tomonga tikildi. U mag'lub yog'iy askarlari ichidan qurchilar sudrab olib chiqqan cholni ko'rdi. Chol ikki qo'lini ombirdek qisib, maydon chetiga sudragan qurchiarga dastlab qarshilik ko'rsatishga urindi-yu, ammo dam o'tmay, nafasi o'chib, qo'l-oyog'i majolsiz shalvirab tushdi.

"U kim?" - deb so'radi Amir Temur qurchilar boshlig'i qaytib, o'z o'rnini egallagach. "Jiybaxona boshlig'ining otasi ekan", - dedi qurchiboshi. Sohibqiron birinchi marta kunda oldida qo'li bog'liq turgan, qal'ani xiyonat tufayli unga olib bergan jiybaxona boshlig'iga tikildi. U o'g'li tengi yigit edi.

Xuddi o'sha lahza tovachining ishorasi bilan qatl boshlanganidan xabar berib nog'oralarning gumbir-gumbiri boshlandi. Maydon o'rtasidagi kunda qo'yilgan supada qo'qqayib turgan jallod qiblaga qarab tilovat o'girdi. Botayotgan quyoshda uning yuzi qip-qizil tusda tovlanardi. Tilovatni tugatgan jallod o'rnidan turdi va kundaga birinchi bo'lib kutvol boshini qo'ydi. Ammo kutvol boshini kundadan olib, yana qad tiklashga urindi. Mushtumining zarbi bilan buqani o'ldirishga qodir zabardast jallod bir siltash bilan yana uning gavdasini bukib boshini kundaga qo'ydi, so'ng yuksakdagi xigoh peshayvonidagi taxtda ichkilaru nombardorlar qurshovida turgan hukmdorga tikildi. Aniqrog'i, tikilgandek bo'ldi, zero jallod boshini ko'tardi-yu, o'z sohibiga tik boqishga jur'at qilolmadi. Uning qo'lidagi oybolta ham qonga bo'yalmagan, ammo g'urub shu'lasini tushib qip-qizarib tovlanardi.

Endi buyog'i faqat Sohibqironning irodasiga, uning g'azabi yoki rahm-shafqatiga bog'liq edi. Ammo dunyoning to'rt tarafining zir-zir titratgan, G'arbu Sharq hukmdorlariga o'zining marhamatini ayamay, ularni farzandi qatoriga qo'yib, «o'g'illarim» deb murojaat qilishga ko'nikkan jahongir bu lahza nimalar haqida o'ylayotganini hech kim bilmasdi.

Kutvol ham, jiybaxona boshlig'i ham o'g'li tengi yigitlar edi. Ammo kutvol mardonalik bilan qal'ani saqlashga uringan bo'lsa, jiybaxona boshlig'i xiyonat bilan uni muxolifga ochib bergani ular o'rtasida bir ulug' jar hosil qilganini o'ylagan Sohibqiron dunyoning g'alati ishlarini anglashga urinardi. Mana, deyarli tengdosh yigitlar. Balki ular bir ko'chada o'ynab ulg'ayishgan jo'ralardir, balki qilich chopqilashni birga mashq qilishgan saboqdoshlardir. Ammo ular hozir bir-biriga dushman. Kutvol o'zini mag'rur tutar, o'zini dushmanga sotgan jiybaxonachiiga qayrilib ham qaramasdi. Jiybaxonachi bo'lsa, allaqachonlar tiriklik nishonasini bildirmay munkayib yotardi. O'z qilmishini anglab pushaymon bo'lganidan ajalni allaqachonlar bo'yniga olganidanmi yoki o'z xiyonati bois marhamat kutib, uning o'rnida o'lim topayotgani tufayli qo'rquvdanmi uning devor rangiga kirgan basharasi ma'nosiz, unda na g'azab, na iltijo namoyon edi.

Hukmdor o'lim oldida ham o'zini xo'rlashlariga qarshilik ko'rsatayotgan kutvolga qarab, ikkilangandek bo'ldi. Keyin birdan sergak tortib, o'g'liga ko'z qirini tashladi. U o'g'lining chehrasida ham ikkilanish alomatini sezdi-yu, qarori qat'iylashdi. "Ikkilanish, bu bo'lajak mag'lubiyatdir" - deb o'yladi Amir Temur. Agar u hozir ikkilanganini o'g'liga bildirib qo'ysa, o'g'li saltanat va harbning har bir ishida ikkilanishi mumkin. Bunga esa yo'l qo'yib bo'lmasdi. Unda saltanatda orom, dushmanlarda qo'rquv, do'stlarda sadoqat, o'g'lida sobitlik qolmaydi. Illo, podshoh bir tadbir qilishni oldindan qasd qildimi, har qanday sharoit va vaziyatga qaramay, o'sha ishda qattiq turmog'i, to bitirmaguncha undan qo'l tortmagani ma'qul. Agar bugun u ikkilansa ertaga o'g'li ham ikkilanadi, sobitligi sinadi, oqibatda mamlakat bo'linadi. Ikkilangan hukmdor baribir oxir-oqibat adashadi, so'ng ularga yaqin turganlar ham adashadilar.

U bir paytlar, endi saltanat izmi ilgiga o'tgan kunlarda piri yo'llagan maktubdagi muborak so'zlarni

esladi: «Mamlakat kufr bilan turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi». Xo'sh, undan shafqat tilash o'rniga o'limni indamay kutayotgan kutvolni o'ldirish zulmmi, zulm emasmi?! "Zulm!" - deb o'ziga javob berdi Sohibqiron. Ammo yana shu narsa ma'lumki, kutvol yosh bo'lishiga qaramay, zulm yo'lga o'tgan. Sohibqiron qon to'kilishiga yo'l qo'ymaslik niyatida o'z nishonini yuborib taslim bo'lishni taklif qilganida, bu talabga rizolik bildirish haqida maslahat solgan ikki-uch yuzboshini mashvaratning o'zidayoq chopib tashlagan. La'nati jiybaxonachi, allaqachonlar ko'nglida xiyonat fitnasini boshlagan jiybaxona boshlig'i ham o'sha yuzboshilarga qilich peshlagan. Nodon kutvol xavf-xatarni unga oqilona maslahat bergan yuzboshilardan emas, mana shu yonida turib qilich peshlagan jiybaxonachidan kutish kerakligini bilmagan. Oqibatda o'rtada jang sodir bo'ldi, necha yuz askar bekordan-bekor qurbon bo'ldi. Bu zulmmi, zulm emasmi?! "Zulm!" - deb hukm chiqardi buyuk jahongir. Qolaversa, yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarish mumkinmi? U holda yaxshilikka nima bilan javob qaytarish lozim. Yo'q, yomonlikka adolat, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarmoq kerakdir. Aksincha bo'lsa, xatodir.

Amir Temur yana o'g'liga ko'z qirini tashladi. Uning yuzida hamon ikkilanish alomati zohirligini sezdi va o'g'li unga qayrilib bir nima deyishga hozirlanganini payqashi bilan ko'zini olib qochdi. Yo'q, o'g'li hozir nima demoqchiligini u eshitmasligi kerak. Zero, hozircha bu ikki iqlimni ichiga olgan cheksiz hududda va shu hududning markaziga aylangan yerda – u o'tirgan makonda har bir narsa, har bir kimsaning taqdiri yolg'iz uning irodasiga, uning qaroriga bog'liq. Shunday ekan, kecha yolg'iz o'zi bilgan qaror, uni boshqalarning qulog'i eshitmagan bo'lsa-da, bugun amalga oshmog'i shart.

Sohibqiron yuzida bir daqiqa paydo bo'lib, o'sha lahza o'chgan ma'noni uqqan tovachi jallodga "Boshla!" degandek qo'l siltadi. O'sha lahza jallodning qizil damli oyboltasi kutvol boshi ustida yalt etdi-yu, kesilgan bosh kundadan supaga, supadan pastga dumalab ketdi. Navbat jiybaxona boshlig'iga yetdi. Yana jallod oyboltasini yerga tirab, bosh egib izn kutdi. Tovachi hukmdor yuziga tikildi. Ammo Amir Temur yuzida hukm ma'nosini ko'rmay, vujudi diqqatga aylandi.

Navbat jiybaxona boshlig'iga yetdi-yu, jahongir dastlab kutvolni boshidan judo etganiga o'kindi. Avval battol xoinni o'ldirish kerak edi. Illo, o'zini yog'iyga sotgan xiyonatkorning o'limini kutvol ko'rishi kerak edi. Jahongirning birdan g'azabi ko'pchib, tovachiga o'qraydi. Gap nimadaligini anglolmagan bechora tovachining tizzalari bo'shashib, rang-ro'yi ko'pikdek oqarib ketdi. Ha, kutvol bu la'natining o'limini ko'rishi shart edi... Shart edi... Nega avval shu narsani o'ylamadi. Bu kahza o'z ona yurti hifzida turgan qal'ani unga olib bergan jiybaxona boshlig'i uning nazarida lunyodagi eng past, eng manfur kimsa edi.

O'limini kutib yuztuban yotgan jiybaxonachining tanasiga jon kirgandek bo'ldi. Kutvolning o'liminidan so'ng tamom bo'lgan xoin hukmdor o'yg'a botgan vaqtni paysallash, deb Sohibqiron uni faqat qo'rqitish uchun kunda yoniga olib keltirganligiga, aslida qilgan ishi uchun albatta marhamat topajagiga ishona boshlagandi. U zo'rg'a ko'zlarini ochib hukmdorga boqdi. Majol topib undan imdod tilamoqchi bo'ldi, ammo muzlab qolgan lablarini qanchalik ochishga urinmasin, ocholmadi, faqat qaqragan, qonga to'lgan bo'g'zidan nolaga o'zshash bir tovuch chiqdi. Keyin hukmdorning o'ziga qahr bilan nafratomuz qarab turganini arang ilg'adi-yu, murda nuqsi urgan basharasini yana yerga bosdi.

Amir Temur g'azab bilan tovachiga baqirdi:

- Mochag'ar, nimani kutyapsan, boshlamaysanmi?

Tovachining ishorasi bilan jallod bir siltash bilan jiybaxona boshlig'ining majolsiz gavdasini yerdan ko'tardi-da, ikki bukdi va boshini kunda ustiga qo'ydi. O'sha zahoti mahkumning og'zidan ko'pik oqib tusha boshladi. Jiybaxona boshlig'ining boshi ham kundadan pastga dumalashi bilan hammaning qulog'i ko'nikib qolgan og'ir va qo'rqinchli sukunat og'ushida maydon chetida bog'liq turgan otlar yonida chalqancha yotgan cholning yuragidan otilib chiqqan mungli faryod yangradi. Ammo bu faryod egasiga hech kim jur'at etib qaray olmadi. Yolg'iz Amir Temur o'rnidan turib, qatl maydonini tark etayotgan odamlar osha cholga uzoq tikildi. «Zulm!» - deb o'yladi yana u. Shu o'y ongida yalt etgan zahotiyog, shart orqasiga o'girildi. O'shandan buyon cholni uchratmagan edi...

So'nib borayotgan gulxan cho'g'larini qo'lidagi shox bilan titayotgan cholga ko'z tashlab, bir

lahzagina to'xtab qolgan sohibqiron qadamini tezlashtirdi. Ortidan cholning qo'shig'i yetib kelardi:

*Voy, o'g'lima, voy o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Qo'ldan qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti...*

“Chol esdan og'gan!” - deb o'yladi Amir Temur, ammo oldida durbosh ko'tarib borayotgan qurchi “Voh” - deya yuztuban yiqilganini ko'rdi-yu, o'sha zahoti cholni unutdi. Qal'a tomondan uchib kelgan to'qmor uchi qurchining ko'ksini techib, kuragidan chiqib turardi. Jahongirning xavfsizligi uchun javobgar ichkilar tezda uni turalar bikan to'sib olishdi.

Tuni bilan davom etgan jang tong yorishgach, battar avj oldi. Kechasi qo'zg'algan shamol va bir-ikki tomchilab o'tgan yomg'ir tinib, osmon shundayam yarqirar ediki, bamisoli artilgan shishadek beg'ubor edi. Osmonda bir hovuch bulut gam ko'rinmasdi. Yoz quyoshi shunday mehr bilan odamlarga, chehcaklarga, dala-yu dashtlarga, yuksak tog'larga o'z nurini sochardiki, bo'layotgan voqealar o'ngda emas, tushda ko'rinayotgandek tuyulardi. Ammo har ikki tarafning jangchilari buni sezishmas, ularning ko'zi bir-birlaridan uzilmas, qo'llaridagi qilichu zulinlar tovushi, ko'laridagi g'azab, dillaridagi qahr g'ubori ham osmonni, ham quyoshni to'sib olgan edi. Toliqqan otlarning ham, odamlarning ham o'ngi tushga aylangan. Ular butun dunyoni unutgan, go'yo yolg'iz o'limgina ularga hordiq olish uchun imkon beradigandek. Tuni bilan sovutlar vadubulg'alar aks etgan oy nuri so'nib, quyoshdan tushgan shuur qip-qizarib oqayotgan daryoda tovlana boshladi. Uning suviga qon qo'shildi. U qal'a turgan qoyadan oqib tushib, olis tog'lar tarafdin dalalarni yashnatish, odamlar, gullar, bulbullar chanqog'ini qondirish uchun oqib tushayotgan daryoga borib quyilar, ko'm-ko'k daryo bir-ikki farsang davomida bu qonni hazm etolmay qiynalar... va oxiri qon rangini ichiga yutib, yana o'zining azaliy yo'lidan olg'a talpinardi.

O'lim topgan jangchilar qiynalmay jon berishar, o'lim ularga farog'atli uyqu bo'lib tuyular, ular «o'layapman» deb emas, «uyqu bosyapti», - degan xayolda ko'z yumishardi. Ochiq qolgan ko'zlarda tip-tiniq osmon bilan bab-baravar ko'pik sochayotgan otlar, qilich peshlagan suvoriylar, har ikki tomondan uchib kelayotgan novaklaru nayzalar aks etardi. Bu urush chizgan surat edi.

Tongdan o'tib qal'adagilarning zaiflashgani sezildi. Zero, ular o'zlari uchun o'limdan boshqa yo'l yo'qligini anglab, matonat bilan jang qilishar, biroq, erigan Temur tog'i oqimi shiddat bilan to'xtashni bilmay, qal'a devorlariga urilar, har urilganda yana ham balandlashardi. Oxiri bu oqim devorlardan oshib, qal'a ichini to'ldirdi.

Jang tugadi. Amir Temurga dushman qo'shinlari butunlay tor-mor qilinganini aytishdi. Sohibqiron bu xabarni eshitar ekan, boshqa narsani o'ylardi. U benoqat edi. U o'zi kutgan gapni eshitishni intiq kutar, ammo o'zi ochiqdan-ochiq so'rashga yuragi betlamasdi. “Demak, o'g'lim...” Amir Temur ko'ksi zirqirab og'ridi. U qurchilar boshlig'iga tikilib: “O'g'limni toping!” deb buyurdi. Ammo qidirishlar bekor ketdi. O'g'lining na tirigi, na o'ligi topildi. Amir Temur bu haqda xabar bergan yaqinlariga darg'azab tikilar, ularni qayta-qayta qidirishga majbur qilardi.

Jahongir o'g'lini jasur va o'ktam qilib tarbiyalagan edi. Qilich tutgan qo'li baquvvat bo'lsin deb kecha-kunduz mashq qildirdi, yuragi qo'rquvni bilmasin deb sher yuragini yedirdi, farosatli bo'lsin deb kitobga oshna qildi. Yigirmaga chiqqan o'g'li o'n yillab sohibqiron yurishlarida qatnashgan, qilich chopqilashda chiniqqan tajribali jangchilar – bahodirlar bilan bir safda turish huquqiga ega bo'ldi.

Amir Temur ichida farzandini qanchalik suymasin, haligacha uning boshini silab erkalamagan. Erkalash dilni buzadi deb hisoblardi. O'g'li ham shu paytgacha otasiga biror marta kulib boqmagan, hamisha ko'zlarida olov chaq nab turardi. Bu olov o'sha jang ko'rgan bahodirlar ko'zlaridagi olovdek sovuq porlamasdi. Bu olov o'tli va yosh edi. Nahotki shunday o'g'li dushman qo'lida xor bo'lgan bo'lsa? Nahotki?! Yo'q, u o'zini xor qilishlariga yo'l qo'ymaydi. U yog'iy qo'lida xor bo'lishdan o'limni afzal ko'radigan yigit. Zero u o'g'lini qal'ada qoldirib ketar ekan, xayrlashish oldidan, shunday

degandi: "Saltanatga da'vogarchilik qilgan har bir kishi saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish tutishi zarur. Mudom yodingda bo'lsinkim, bu yo'lda jangga kirib yo zafar quchib g'olib bo'lg'aysan, yo o'ldirilg'aysan. O'limini bo'yniga olgan kishigina bu yo'ldan yurmog'i mumkin".

Amir Temur rahmatli otasi, barloslarning ulug' amirlaridan biri bo'lmish Muhammad Tarag'ay uni qanday tarbiyalagan bo'lsa o'g'lini o'sha ruhda: beshafqatlik, mardlik va farosatlik, faqat shundan keyingina oqibatlik ruhida voyaga yetkazdi. Oqibat Oqibat, otasining nazarida, yolg'iz mehr-shafqatdan, shu bilan birga dilovarligu qattiqqo'llikdan tug'ilmog'i darkor. U oqibatning inkori bo'lmish xiyonatni yomon ko'rardi. Qo'rqqoqlikni kechirsa kechirar. Ammo xiyonatchiga rahmdillik qilishni o'ylamas, hatto bunday qilishni gunoh deb bilardi. Agar Amir Temur dunyoning to'rt tomonidagi eng boy o'lkalarni zabt etib, ularning podshohlarini o'ziga tobe etgan bo'lsa, bu sharafiga shu dilovarligi va oqibatdorligi, xiyonatga yo'l qo'ymagani sababli erishdi.

Amir Temur o'g'lida uch hislat mujassam bo'lishini istardi. Eng avvalo, insonparvarlik, so'ng tejamkorlik va nihoyt bosiqlik. Insonparvar odamgina dovyurak bo'lmog'i mumkin. Tejamkor bo'lgan odamgina saxiy bo'lishi mumkin. Bosiq odamgina hukmdor bo'lishi mumkin. Kimki jasur bo'lsa-yu, insonparvar bo'lmasa, tejamkor bo'lmasa-yu, saxiylik qilsa, dono bo'lsa-yu bosiqlik qilmasa, unday odam o'zi bosh-qosh ishniyoz, o'ziniyam halok etadi. Kimki, dushmani bilan olishgandayam insonparvarlikni unutmasa, u albatta yengadi. Alloh taolo hamisha unga madad beradi, insonparvarlik unga panoh bo'ladi.

U o'g'luga mamlakat adolat, urush esa dilovarlik va ayyorlik bilan boshqarilishini, mamlakatda ta'qiq qancha ko'p bo'lsa, avom shuncha qashshoqlanishi mamkinligi, illo erkinlik va adolat bo'lsa avom, demak mamlakat boy bo'lishini, qonun va buyruqlar qanchalik ko'paysa, adolatsizlik, o'g'rilik va bebochlik shunchalar ko'payishi mumkinligini uqtirdi. "O'g'lim, - deb aytardi rahmatlik otasi, - uzoqni ko'rolmagan hukmdor yaqinidagi balolarga giriftor bo'ladi. Ammo yaqinni ko'rib ish tutgan hukmdor ham xato yo'ldadir". Amir Temur otasining bu gapini o'g'luga aytar ekan, o'zidan qo'shib ushbuni uqtirgan edi: Podshohlar hulqi bamisoli shamol, avomniki maysadir. Shamol qay tarafga essa, maysa ham o'sha tomonga egiladi. Ammo podshoh hech qachon o'z qudratining asosi mana sju avom ekanini unutmashligi kerak.

Amir Temur tutab yonayotgan, vayrona qal'aga kirmay daryoga yaqin yalanglikda chodir tiktirdi. Sohibqiron o'zining oddiq jangchilari libosidan deyarli farq qilmaydigan jangovar libosida, Damashqni olganda qo'lga kiritgan oltin chiroqdan osilgan shohchodirda kunduz bo'rkli boshini eggan ko'yi o'g'lidan darak kutardi. U kamdan-kam yolg'iz qolar, shu boisdan har gal shu ahvolga tushganda dilini allaqanday anglab bo'lmas og'riq qisa boshlardi. Hozir ham shu og'riq uyg'ondi-yu, sohibqiron chuqur oh tortdi. U og'riq sababini bilmas, bu esa og'riqni yo'qotish chorasini topishga imkon bermasdi. Tuni bilan kechgan jang tufayli uyqudan, hordiqdan qolgan jahongir ongida quyuq va horg'in bir zulmat paydo bo'lgan, og'riq esa mana chu zulmot ichida yonib turgan chiroqdek pirpirab, goh tovlanib turardi. To'satdan tashqarida shovqin-suron ko'tarildi-yu, sergak tortdi. Ammo o'zini tutib, bu shovqin-suronlardan xayolan uzoqlashish uchun ko'zini yumdi. O'cha zahoti kechagi tushi o'ngida yalt etib namoyon bo'ldi. Kumush shu'la og'ushida belanchak chayqalardi. Bu safar onasi yo'q edi. Belanchak ham bo'm-bo'sh edi. "Og'lim, o'g'lonim..." – deya pichirladi Amir Temur. Ammo tashqaridagi shovqin tobora unga yaqinlashib kelar, ortiq undan qochib bo'lmasdi...

Shu payt shoshilib ichlariga nombardorlardan biri kirdi. Uning yuzida qo'rquv bor edi. U gapni qanday boshlahni bilmay Sohibqiron qarshishiga kelib. Tiz cho'kdi. Amir Temur nega nombardorlaru amirlar har galgidek rasm-rusmga binoan o'z munosabatlaridan kelib chiqqan tartibda kirib kelmaganlari haqida o'yladi-yu, huzuridagi nombardor ko'pchilik aytishga qo'rqqan gapni unga yetkazishni bo'yniga olib kirganini angladi.

- So'yla, - dedi sohibqiron.
- Onhazrat, - dedi nombardor, - bir qoshiq qonimdan kechsangiz...
- Kechdim, so'yla, - dedi Amir Temur.
- Onhazrat, o'g'lingizning na tirigi, na o'ligi topildi. Qal'ani elakdan o'tkazdik, ammo... - nombardor

jim qildi. O'rtada jimlik cho'kdi. Bu jimlik cho'zilgan sayin nombardorning qo'rquvi oshib borar, bu qo'rquv yuragidan qon tomirlari orqali vujudiga tarqalib, a'zoi-badanini shol etganday bo'lardi.

- Shovqin-suronning sababi nedir? – dedi boshini ko'tarmay Amir Temur.

- Qo'rquv daryosiga cho'kib borayotgan nombardor birdan hushyor tortib, bor irodasini yig'ib, taqdir in'om qilgan xasga yopishdi:

- Qatl etilgan jiyboxona boshlig'ining otasi sizning huzuringizga kiraman deb shovqin ko'tardi. Qurchilar uni qo'l-oyog'ini bog'lab, daryoga tashlamoqchi bo'ldilaru bu ishni ixtiyoringizsiz qilishga jur'at topolmay to'xtadilar.

“Mana kim o'g'limga nima bo'ganini menga aytib beradi?”- degan nogahoniy o'ydanda o'rnidan turib ketgan Amir Temurning vajohatini ko'rib nombardor hayot bilan vidolashish muddati yetganini tushundi. Ammo Sohibqiron unga yaqinlashib, yoqasidan ushlab dast ko'tardi-yu, qahrli ko'zlarini tikib, baqirdi:

- Tezroq cholni huzurimga olib kiring! Boyagina qo'rquvdan qo'l-oyog'i bo'shashgan nombardor hukmdor yoqasini bo'shatishi bilan shohchodirdan o'qday otilib chiqdi. Zum o'tmay, cholni olib kirdilar. Chol hozirgina arqon siquvidan bo'shagan qo'llarini uqalab, qarshisida o'tirgan Sohibqironga, ko'zlarini yashirmay, ochiqdan-ochiq razm solardi. Ular bir-biriga uzoq tikildilar. Allaqachon o'z o'rinlarini egallagan nombardorlaru amirlar “bu yog'i nima bo'larkin?” deganday voqealar davomini kutardilar.

- So'yla, kimsan? – deb birinchi og'iz ochdi nihoyat Amir Temur.

- Bandaman, - dedi chol unga tik boqqancha.

- Kimning bandasi? – deb so'radi yana Amir Temur.

- Hukmdorimning, - dedi chol.

- Hukmdoring kim?

- Alloh taolo! – dedi chol.

Amir Temur cholning javobiga ichida tahsin o'qidi. Bir lahzalik bu savol-javob uni ancha tinchlantirgan edi.

- Ey Alloh bandasi, - deya gap boshladi yana Amir Temur, - mening kimligimni bilasanmi?

- Bilaman. Sen ham Alloh bandasi! – dedi chol.

- Inshoollo, xudoning bandasi Amir Temurman, - dedi Sohibqiron.

- Amir Temurligingni yaxshi bilaman. Atrofdagilarning butun vujudi quloqqa aylanib, hukmdor bilan chol musohabasini tinglashardi.

- Allohning mo'jizasi, Xudovandi karimning marhamatiga erishgan Amir Temurman, - dedi sohibqiron har bir so'ziga alohida urg'u berib.

- Har bir bandaning dunyoga kelishining o'zi Alloh mo'jizasi, Xudovandi karimning marhamatidir, - dedi chol.

Amir Temur «rost aytding» degandek bosh silkib, cholning so'zini ma'qulladi. Ammo o'sha zahoti yodiga o'g'li tushdi-yu, lablari mahkam qisildi.

- O'g'limga nima bo'lganini bilasanmi? – deb sekin so'radi Sohibqiron. Ammo uning ovozini sukunat quchgan shohchodirda o'tirgan hamma eshitdi.

- Kecha qal'ada bir yigitni qatl etdilar. Uning ko'z-qoshi senikiga o'xshardi. O'sha yigit o'g'lingvi? – dedi chol savolga savol bilan.

- Sen aytgan yigit o'g'limmi, o'g'lim emasmi, men hali bilmayman. U tirikmi, o'likmi, bundan ham bexabarman, - dedi Amir Temur.

- Yigit taxminan yigirma yoshda edi, - dedi chol.

- Ha, o'g'lim yigirmaga chiqqan edi, - dedi Sohibqiron.

- Uni sening kelishing arafasida tongda qatl etishdi, - dedi chol.

- O'sha yigitni qanday o'ldirishdi, so'ylab ber, - dedi Amir Temur.

- Uni qal'a o'rtasidagi maydonda qatl etishdi. O'sha sen mening o'g'limni qatl etgan supada... - Chol bu gapni aytib to'xtadi. Amir Temur birdan yolg'izlikda qiynab, ko'pchilik orasida uni tark

etadigan og'riq yana dilida uyg'onganini sezdi. Bu safar og'riq har safargidan kuchliroq edi. U bor irodasini to'plab, dilidagi azob yuzida zohir bo'lmaslik yo'lini tutdi. Choldan boshqa biror kishi jahonni qo'rquvda tutgan inson dilida qanday azob uyg'onganligini sezmedi.

-Tong mahali edi, - deb nihoyat gapini davom etdi chol. – Mashriqdan chiqqan quyosh charaqlab tursa-da, hali mag'rib tomondagi oy botib ulgurmagan edi.

- Uni qanday o'ldirdilar? – deya toqatsizlandi Amir Temur.

- Avval o'ng qo'lini yelkasi osha chopdilar...

- Ingradimi? – deb so'radi Amir Temur.

- Yo'q, oh degan tovush ham chiqarmadi.

- Mening o'g'lim ekan! Dedi hayajonlangan Amir Temur.

- Keyin...keyin chap qo'lini chopdiar, - dedi chol.

- Ingradimi?

- Yo'q, miq etmay chidadi.

- Mening o'g'lim ekan! – dedi Amir Temur.

- So'ng yigitning o'ng oyog'ini chopdilar, - dedi chol, o'sha dahshatli qatl manzarasini ko'z o'ngiga keltirish niyatida ko'zini yumganicha.

- Ingradimi?

- Yo'q. Chidadi, ko'zudan bir tomchi yosh, bo'g'zidan bir un ham chiqmadi.

- Mening o'g'lim ekan u! – dedi Amir Temur.

- Keyin bechoraning chap oyog'ini chopdilar, - deb hikoyasini davom etdi chol hamon ko'zini ochmay.

- Ingradimi? – deb so'radi sohibqiron.

- Yo'q ingramadi.

- Mening o'g'lim ekan o'sha yigit! Mening o'g'lim! – dedi Amir Temur ko'zidagi alam o'rnini g'urur egallab. – Keyinchi, keyin?..

- Keyinmi?.. – dedi chol mahzun ko'zlarini ochib, sohibqironiga tikilar ekan, - keyin yigitning ko'ksini tars yordilar-da, yuragini uzib oldilar!

- Ingradimi? – dedi Amir Temur.

- Yo'q, ingramadi. Faqat... - cholning tovushi hayajondan bo'g'ilgandek bo'ldi. – Faqat yuragini uzib olganlari bilan, «Oh!» deb yubordi, - chol ko'zlaridan oqqan yoshlarni gulxan qoraytirgan yengi bilan artar ekan.

- Yo'q, u mening o'g'lim emas ekan! – deb yubordi cholning so'nggi so'zini eshitib o'rnidan turib ketgan Amir Temur.

Davradagilar Sohibqiron so'zini eshitib, bir qalqib ketdilar. Amir Temur ularning har birining ko'ziga tikilmoqchi bo'lgandek, davradagilarga bir boshdan tikildi va o'ziga boqib turgan cholga navbat yetganda yana takrorkadi:

- Yo'q, u yigit mening o'g'lim emas! - Shu gapni aytishi bilan sohibqironning ko'z o'ngini bir zum kumush yog'du to'sdi. Kumush yog'du aro chayqalgan belanchakni ko'rdi. Biroq, belanchak bo'm-bo'sh edi. "O'g'lim!" – deya tovushsiz o'rtandi jahongir...

Sohibqiron qal'ani buzib tashlashni, cholga bo'lsa nima tilasa o'shani berib, o'zi xohlagan manziliga yetkazib qo'yishni buyurdi. O'sha zahoti uning amri bajo keltirildi. Temir tog'i erib, yana qal'a tomonga oqdi va bir pasda qal'adan nom-nishon qolmadi. Ertasi kuni bu simobiy oqim daryo yoqalab mag'rib tomonga oqdi. Nima'lumlikdan sarosimada qolib oromni unutgan olisdagi shaharu qishloqlar bu temir oqim ularning qay birlari tomon burilishini bilmay, vahima bilan ko'tardilar. Noma'lumlik sarhadi kamaygan sayin bu temir oqim ularga shunchalik yaqinroq kelardi. Bu temir oqim chetlab o'tgan qishloqlaru kentlarda bir pasda talvasa o'rnini farog'at, qo'rquv o'rnini xotirjamlik egallardi. Kelinchaklar yig'ishtirilgan belanchaklarini yana daraxtga ilardilar, yana alla aytib bolalarini uxlatib, dalaga hosil yig'ish bilan ovora erlari uchun ovqat tayyorlashga urinishar, ayrim uddaburonlari shu orada o'sma ezib, qoshlariga surish uchun ham vat topardilar.

Chol esa Sohibqirondan hech nima so'ramadi. U devorlari buzilib, yer bilan tekislangan qal'a atrofini tark etmadi. Bir necha kundan so'ng Amir Temur to'satdan cholni eslab, surishtirdi. Unga cholning qal'a yonida qolganini aytdilar. Sohibqiron qo'shından bir guruh ajratib, cholni o'z huzuriga olib kelishlarini buyurdi. Guruh bir necha kun yo'l bosib, manzilga yetib keldilaru chor-atrofni qidirib cholni topolmadilar. Jangchilar chol daryo sohilida yangi paydo bo'lgan qabrda ko'milganidan bexabar edilar. Uni ko'mgan podachilar esa sharqdagi tog` qoyalaridan pastga olib tushgan podalarini haydab allaqachonlar olislab ketgan, ular cholning Amir Temur va uning o'g'li haqidagi mahzun hikoyasini allaqachonlar afsona qilib aytib borardilar...

Afsona mana shu yerda yakunlanadi.

Vassalom.

1990

ISKANDAR MAQDUNIY VA SAK CHO'PONI

Tangrining erkasi deya nom olgan yunon hukmdori Iskandar Maqduniy qo'shini meloddan avvalgi 331 yilda Gavgamela shahri yaqinidagi yalanglikda fors podshosi Doroning ikki yuz ellik minglik lashkarini tor-mor etdi. Natijada ikki asrdan buyon magribu mashriqni qu'rquvda tutib kelayotgan Ahmoniyalar davlati barham topdi. Mag'lub podshoh mash'um kungacha o'ziga tobe bo'lgan mamlakatning shimoli tomoniga qochdi, ammo yo'lda hamrohlari bo'lmish Buxtariyon va Sug'd noibi Bess bilan lashkarboshi Nabarzan tomonidan xiyonatkorona o'ldirildi. Bu xabarni eshitgan Iskandar: "Podshoh qonini mendan o'zga biron bir kimsaning to'kishiga haqqi yoq edi", degan dag'dag'a bilan xiyonatkorlarni ta'qib etishga kirishdi.

Bundan keyingi voqealar juda uzoq davom etgan qonli janglar, zafaru mag'lubiyatlar tarixi bo'lganidan xabardor bo'lsangiz kerak. Qolaversa, kaminada Iskandar bilan Sug'd lashkarboshisi Spitamen o'rtasida kechgan omonsiz jang-jadallarga bag'ishlangan hikoyalar yozish istagi ham bor. Illo, hozirgi maqsadimiz bor-yog'i Iskandar Maqduniyning Buxtariyon va Sug'd tomon borayotganida ro'y bergan bir voqeani hikoya qilib berish, xolos.

Iskandar yunon qadami yetmagan noma'lum o'lkalar tomon g'alabadan ruhlangan qalqonbordorlarini shiddat bilan boshlab borarkan, ba'zan payonsiz sahro qo'ynidan shamol ko'targan to'zon kabi to'satdan paydo bo'lib, xuddi shunday tez g'oyib bo'ladigan sahroyilarning oniy, ammo dahshatli hujumlariga to'qnashib o'tishga majbur edi. Bu hujumlar nechog'li shiddatkor bo'lmasin yosh jahongir yuragiga qo'rquv sololmasdi. Qo'rquv borayotgan manzilning noma'lumligida edi. Buyuk so'qir - Homerning: "Noma'lum va yot yurtda adashmoqdan dahshati yo'qdir!" degan hikmati hamisha uning yodida. Ammo qo'rquv ham y'ol bosgan sayin kamayib, noma'lumlik ortga qolganidayin ortda qolib borardi.

Iskandarning boshidagi yunonlarning dong'i ketgan ustasi Teofil yasagan obdor dubulg'a qaynoq sahro quyoshi ostida yaraqlab ko'zni qamashtirar, dubulg'aga ulangan po'lat halqachalar esa yigitning bo`ynini kutilmagan xavf-xatardan to'sib turardi. Sitsiliyalik qurolsozlar yasagan qirmizi sovut ostidan kanopdan to'qilgan qo'shqavat javshan yosh sarkarda vujudini mahkam siqib olgan. Belida Xitoy podshosi tuhfa qilib yuborgan, qushdek engil bo'lsa-da, puhta ishlangan keskir qilich. Iskandarning jangdagi ishonchi, jonu-dili shu qilichi edi. Elkasida usta Gelikon qo'ldan chiqqan va minnatdor rodosliklar sovg'a qilgan alvon yoping'ich. Iskandar ot ustida shamolday ucharkan, elkasidagi yoping'ich o'ziga xos bayroqqa aylana, u qaerda paydo bo'lsa, o'sha erda askarlar ruhanib, yanada shiddatliroq jang qilishar, har bir jangchi bu bayroqni hifz etib halok bo'lishni o'ziga sharaf deb hisoblardi. Iskandar buni yaxshi bilgani uchun ham jang payti yoping'ichini echmasdi...

* * *

Iskandar oqshom payti keksa lashkarboshi Parmenion bilan suhbatlashib o'tirardi. Quyosh ufq ortiga botganiga qaramay hali harorat pasaymagan, qilt etgan shabada ham sezilmasdi.

- Esingda bo'lsa, Herodot bu yurt odamlari xususida ularning

Ellada zaminida forslar tarafida turib jang qilganlarini batafsil yozgan... - deya gap boshladi Parmenion – Esladingmi?..

Parmenion shunday deb yonida turgan qutichani ochib, Herodotning asari bitilgan papirus o'ramalarini oldi. Lekin Iskandar unga mutlaqo e'tibor bermay xayolga cho'mganini ko'rib, o'ramalarni yana o'rniga qo'ydi.

Parmenionning fil suyagidan yasalgan bu qutichani olib yurishiga ham Iskandar sababchi: keksa qilichboz bu ishi bilan yigirma yashar podshoh ko'nglini olishni istardi. Boshqa lashkarboshilar ham xuddi shunday qutichalar olib yurishining sababini esa Gavgamela jangidan so'ng ro'y bergan bir voqea ochib berardi.

Podshoh Doro mag'lubiyatidan so'ng fors hukmdori-yu ko'p sonli saroy ahlidan qolgan boyliklarni

ro'yxat qilgan yunon amaldorlari taklifi bilan jahongirning yaqin safdoshlari o'ljalar orasida eng qimmatbaho hisoblangan buyumni Iskandar huzuriga olib kirishdi. Bu bebaho duru gavhar bilan ziynatlangan quti – kichkina sandiqcha edi. Sandiqchaga o'rnatilgan gavhartoshlarning ayrimlari Fors saltanatiga qarashli viloyatlarning bir yillik xirojiga teng kelardi. Iskandar qutichani maroq bilan tomosha qilarkan, ichida ustaning hunariga tahsin aytdi. So'ng qoshida o'tirganlardan:

- Bu qutida nimani saqlashimni maslahat berasizlar? – deb so'radi.
- Doroning tojini, - dedi o'ylab o'tirmay Klit.
- Otang Filipdan meros qolgan tojni, - dedi Parmenion.
- Xitoy podshohi sovg'a qilib yuborgan qilichni, - dedi Iskandarning bu tortiqni nihoyatda yaxshi ko'rishini bilgan Filot.

Davradagilar o'zlariga ma'qul maslahatlarni berib bo'lgach, kimning taklifi ma'qul topilishini kutib sukut saqlashdi.

- Men bu qutichada, - Iskandar shunday deya o'tirganlarga bir-bir ko'z tashlab chiqdi: - "Iliada"ni saqlashni istardim...

* * *

Hozir Parmenon bilan suhbatlashib o'tirarkan, uning gapi bahona Herodot asarida Boxtariston va Sug'd xususida yozilgan ma'lumotlarni esladi. Iskandarning xotirasi kuchli edi. Ustozi Arastu ham uning quvvai hofizasiga tahsin o'qigan.

Iskandar Herodotning Fermopila yaqinida sodir bo'lgan dahshatli jangda forslar tarafida boxtarliklari sug'dlar bilan birga sahroi saklar – iskit(skif)lar ham ishtirok etgani haqida yozganlarini bir-bir xayolidan o'tkazdi. Muarrix iskitlarni uchli qalpoq, teridan qilingan egin-bosh kiyishlarini, jangu jadalda mashhur sak kamoni, xanjar va ikki damli oybolta qo'llashlarini yozgan edi. Hozir yo'lda Iskandarga dam badam hujum qilayotgan sahroyilarning ust-boshi, qurol-yarog'i ham Herodot tasviriga mos kelardi.

Herodotning yozishicha, qolaversa, iskitlar bilan goh birga, goh o'zaro jang qilgan forslarning ta'riflashicha, kamonbozlikda sahroyilarga teng keladigan qavm hali jahonda yo'q ekan. Iskitlar uchun uzuk orasidan novak uchirib o'tkazish oddiy bir ermak ish ekan. Iskandar bu gaplarga unchalik ishonmasdi. Uning o'zi jang-jadalsiz kunlarda ham kamondan o'q uzish mashqini kanda qilmas, ko'kda uchib borayotgan qushni bemalol otib tushira olardi. Uzuk orasidan novak uchirib o'tkazish haqidagi gaplar esa uning uchun suyukli Herodotning Troya muhorabalariga bag'ishlangan dostonida ham dam-badam uchrab turadigan lofdan bo'lak narsa emasday tuyilardi.

Shularni o'ylar ekan, Iskandar Parmenionga qarab:

- Herodot to'g'ri gaplarni yozgan ekan...- dedi.

Bu gapni eshitgan Parmenion birdan engil tortib, quvonib ketdi. Uning bu holatini payqagan Iskandar miyig'ida kulib qo'ydi. Gavgamela jangi arafasida va jangda ro'y bergan voqealardan buyon uyalib, o'zini qo'yarga joy topolmay yurgan bechora chol yosh hukmdorining e'tiborini qozona boshlaganidan xursand edi.

Gavgamela jangi oldidan Doro Iskandar huzuriga o'z elchisini yubordi. Elchi Iskandarga: "Forslarning buyuk hukmdori senga o'n ming talant tilla va Osiyoning yarmi ustidan hukmronlikni berishga rozi",- deb aytdi. Shunda Iskandarning yonida turgan Parmenion beixtiyor:

- Agar men Iskandar bo'lganimda, bu taklifga o'ylab o'tirmay rozi bo'lardim, - deb yubordi.

Iskandar o'sha zahoti, ammo Parmenionga qayrilib ham qaramay, javob berdi:

- Zevs haqi aytamankim, agar men ham Parmenion bo'lganimda bu taklifga rozi bo'lardim.

So'ng elchiga qarab tahdid bilan:

- Borib Doroga ayt, osmonda quyosh ikkita bo'lmaganidek, yerdayam podshoh bitta bo'ladi, - dedi.

Mana shu voqeadan so'ng Parmenion ancha vaqtgacha o'zini Iskandardan olib qochib yurdi.

Uning ustidan kulganlar ham topildi. Aksiga olib, Gavgamela jangida ham omadi yurishmadi. Qariligi asar qildimi, sustkashlikka yo'l qo'ydi. Oqibatda qo'l ostidagi jangchilari bilan mushkul ahvolda qoldi. Tajribasiz yosh lashkarboshiday o'rovga tushdi. Baxtiga Doroning jang maydonidan qochganini eshitgan fors jangchilari tahlikaga tushdilaru keksa sarkarda sharmandali mag'lubiyatdan qutilib qoldi. Bari bir Iskandar qattiq g'azablandi. Ammo keksa sarkardani ayadi. Otasi Filipp bu sodiq safdoshini yaxshi ko'rar, unga qattiq mehr qo'ygan edi. Hatto u bir marta: "Men afinaliklarga juda havas qilaman. Ular har yili saylovda o'nlab lashkarboshilarga ega bo'ladilar. Men bo'lsam necha yillar davomida bor-yo'g'i bir lashkarboshini Parmenionni topdim", deya lutf etgan edi. Padari buzrukvori bu bilan afinaliklarning o'n lashkarboshisiga Parmenionning bir o'zini teng qo'yishini aytmoqchi va bu bilan afinaliklarni masxaralab, o'z lashkarboshisini olqishlamoqchi edi. Iskandar Parmenionning jangdagi sustkashligi boisini qarilikdan deb biladi. Uning nazarida, sustkashlik ojizlikdan, ojizlik esa qarilikdan tug'iladi. Ha, qarilik qo'rquvdir! Yigirmayashar jahongir ustoz Aristotelning "Qarilik – donishmandlik" degan hikmatini esladi-yu, fikrini bari bir o'zgartirmadi...

Gavgamela jangida Parmenion boshliq askarlar mana shu sahroyilar – saklar bilan massagetlardan iboralar qo'shin o'roviga tushib qolgan edi. Bess boshliq bu qo'shinda boxtarlar va sug'dlar ham bor edi. Xususan, sug'dliklar sarkardasi Spitamenning dilovarligi yunonlarni hayratga soldi.

Iskandar Herodotning kitobida qayt etilgan podshoh Doroning bobosi Kurush mana shu bepoyon sahro qo'ynida massagetlar tomonidan jangda mag'lub etilgani, hatto boshi tanidan judo qilinib qon to'la meshga tiqilgani haqidagi hikoyani esladi.

- O'sha massagetlar malikasining ismi To'maris edi, - dedi Parmenion.

Iskandar yalt etib keksa lashkarboshiga qaradi. "Nima haqda o'ylaganimni bu chol qaerda bila qoldi?" - deb o'yladi u hayratini yashirolmay. Yana yalt etib Aristotelning hikmati fikridan o'tdi.

Parmenion bo'lsa hech narsa bo'lmagandek, sahro jazirasida iligan, endigina paydo bo'lgan oqshom shabadasi hali sovutishga ulgurmagani may to'la kosani shimirardi. Iskandar ham qo'lga qadahini oldi. Ular o'tirgan chodir ichi haliyam dim edi. Safar davomida tashnalik hammani qiynar, ammo suv kamchil, sharob esa ko'p edi. Iskandarni boshlab borayotgan forslar so'ziga qaraganda ikki kundan so'ng juda katta daryoga yetib borisharkan. Shuni o'ylab, iliq sharobdan ko'ngli behuzur bo'lgan Iskandar tamshanib qo'ydi.

Kecha qiziq voqea yuz berdi.

Kun tikkaga kelgan payt edi. Quyosh ayamay olov purkardi. Bu olovdan po'lat cho'g'langan misol chaqnab borar, sovutlar ichidagi vujudlar esa suv bo'lib erib ketayotganday go'yo...

Bu holdan betoqatlangan Iskandar Zevsdan tezroq kun botishini tiladi. Ammo shomgacha hali uzoq edi. Tashnalikka oxiri Iskandarning o'zi ham chidolmadi. Suv so'radi. Unga Gavgamela jangida qo'lga tushgan Doro suvdonini uzatishdi. Suvdonda ozgina suv qolgan ekan. "Bori shumi?" deb so'radi. Xos soqchilari boshlig'i unsiz bosh irg'adi. Iskandar suvdonni labiga olib borish asnosida to'rt tomondan tashna askarlar nigohini tuydi. Ha, butun lashkar suvdonga ko'z tikkan edi. U nima qilishini bilmay, taraddudlanib qoldi. So'ng shartta suvdondagi suvni qizib yotgan qum ustiga to'kdi. Qizigan qum dam o'tmay suv izidan nom-nishon qoldirmadi. Ich-ichida nogahoniy kuchli hayajon uyg'onganini sezgan Iskandar "Men hamma qatoriman!" deya qichqirdi. Jangchilar ruhlanib ketishdi. "Bizni o'ylab shunday qildi!" deb bir-birlariga faxrlanib gapira boshlashdi.

Mana endi Iskandar tashnalikni may bilan qondirardi. Askarlarga ham suv o'rnida may tarqatishar, ammo mast bo'lmaydigan miqdorda berilsin, degan farmonga qattiq rioya qilinardi.

Iskandar mayni behad suyar, jangu jadalsiz chog'larda tuni bo'yi davom etadigan bazmlarda "to'ydim" demasdi. Mana shunday paytlarda ta'magirlikni omadi chopardi: yosh jahongir maqto'v eshitishni xush ko'rardi. Bu esa ta'magirlik, tilyog'lamalik qilishni bilmaydigan ayrim lashkarboshilarni qiyin ahvolga solib qo'yardi. Ular ikki o't orasida qolib nima qilishlarini bilmasdilar. Boshqalarga qo'shilib tilyog'lamalik qilay deyishsa, bundan orlanishar, qolaversa, uddalay olishmas, maqto'vlarga qo'shilmay sukut saqlash esa xavotirli edi. Ammo jang arafasida Iskandar har qanday bazmlarga

barham berar, yana ziyrak va farosatli hukmdorga aylanardi. Oqibatda ta'magirlar chetlashib, so'zdan ko'ra qilich ushlab jang qilishni eplaydiganlarning omadi yurishardi.

Mast odam jangga yaramaydi. Suyukli "Iliada"da bu haqda bag'oyat go'zal aytilgan:

May qirqqay kuch;

ketgay quvvat bilakdanu

mardlik yurakdan...

Herodot ham o'z bitigida sharob xususida ko'p rivoyatlar keltiradi. Uning yozishicha, mana shu sahroyilar bilan jang qilgan Kurush maydan o'z yovuz niyati yo'lida ustalik bilan foydalangan. Malika To'marisning o'g'li bo'lmish massagetlar lashkarboshisini sharob yordamida qo'lga tushirgan.

Mana endi mag'lub Doroning bobkaloni Kurushni halok etgan sahroyilar makonidan muzaffar yunon qo'shini o'tib borardi. Bu qo'shinni to'xtata oladigan kuch jahonda yo'qdek tuyulardi.

* * *

Yo'l boshlovchi forslar aytgan daryogacha bir kunlik masofa qolganda manzil qurdilar. O'sha kuni jangchilar yaqin-atrofdan pada boqib yurgan sak cho'ponini tutib, Iskandar huzuriga olib kelishdi. Cho'pon yigit deyarli u bilan tengdosh edi. Boshida uchli qalpoq, egnida teridan qilingan ko'ylak-ishton kiygan cho'pon yigit ko'zida qo'rquvdan asar yo'qligini sezgan Iskandar tilmochni chaqirdi. Tilmoch etib kelgach, cho'pondan bu yerlarda nima qilib yurganini surishtirishni buyurdi.

- Uyur boqib yuribman, - deb javob berdi cho'pon.

- Mening kelayotganimni eshitib, bekinmadingmi? - dedi Iskandar.

- Qo'rqqan odam bekinadi! - dedi cho'pon yigit.

Iskandar cho'pon yigitning javobiga qoyil qoldi. Shu payt uning nigohi askarlar o'rab olib, tomosha qilayotgan cho'pon yigitning otiga tushdi-yu, dong qotdi. Bunaqa otni u hali umri bino bo'lib ko'rmagan edi. Hatto keng qashqali bo'lganidan Butsefal deb nom olgan suyukli oti ham sahroyi argumoq bilan tenglashtirilsa, qadrini yo'qotib qo'yishi mumkinday tuyuldi.

Iskandar o'n yildan buyon Butsefeldan ayrilmas, uni ko'z qorachig'iday asrardi. Otasi Filipp bu otni Iskandar hali go'daklik chog'ida fasallik mashhur otfurush va sinchikda tengi yo'q Felonikosdan o'n uch talantga sotib olgan ekan. Iskandar Girkonni zabt etib, Kaspiy dengizi bo'ylab sayru tomosha qilib yurgan paytida sahro ichidan to'satdan paydo bo'lgan sahroyilar to'dasi qirg'oq yaqinidagi o'tloqda o'tlab yurgan otlar qatori Butsefelni ham olib ketishdi. Buni eshitib Iskandarning g'azabi junbushga keldi. U "Agar otim tezda qaytarilmasa, butun Girkonni xonavayron qilib, aholini qatliom qilishdan qaytmayman" degandan so'ng, otini qaytarib berishdi. Iskandar shunday quvondiki, hatto o'g'rilarga ot uchun to'lov to'lashga ham rozi bo'ldi.

To'g'ri, sahroyi yigitning otini Butsefalga tenglashtirib bo'lmasdi. Butsefal juda noyob ot, ammo cho'ponning oti ham kuchli, ham bag'oyat ko'rkam edi. Otni zavq bilan tomosha qilgan jahongir yana cho'pon yigitga qaradi.

- Otingni menga sot, - dedi Iskandar.

- Do'stimni sotolmayman! - dedi cho'pon yigit.

- O'ylamay javob berishga shoshilma Men otingni tortib olishim, seni esa o'limga buyurishim mumkin! - dedi Iskandar har bir so'zini dona - dona qilib.

- Meni o'ldirib otimni olsang, ol, ammo mendan uni sotishni so'rama, - dedi cho'pon yigit Iskandarning ko'ziga tik qarab.

Iskandar qachonlardir xuddi chu taxlit javobni eshitganday edi. Dam o'tmay esladi. U Doroning yenggandan so'ng xizmatiga kirgan forslarning biri uning iltimosi bilan ahmoniyalar sulolasi haqida so'zlab berar ekan, Doroning buyuk bobosi Kurush bilan bog'liq bir voqeani ham hikoya qilgan edi.

Kurush o'z qo'shinidan oddiy askarlardan birining otiga ishqivoz bo'lib qolibdi-da, undan katta haq evaziga otini berishni so'rabdi. Shunda askar yigit:

- Yo'q, ulug' podshohim, - debdi, - talabingni ado etolmayman. Agar odamlar orasidan shunday

sadoqatli do'stni topa olishimga ishonganimda edi, senga otimni bajonidil bergan bo'lardim.

Kurush askarning javobidan hayratlanib, unga ko'p tortiqlar qilgan ekan. O'sha forsning naql qilishicha, Doro ham otning ashaddiy ishqivozi va har qanday otning zotini, fe'l-atvorini biladigan sinchi bo'lgan ekan. Uning yana bir qiziq odati - jangga otlanganida hamisha endigina qulunlagan biyani o'zi bilan olib ketar ekan. Doro Gavgamela jangidan avval bo'lib o'tgan Issa yaqinidagi jangda mag'lub bo'lganida mana shunday biyalarning biriga minib ortiga qochgan va bolasini qo'msagan bechora biya shunday shitob bilan chopgan ekanki, qochqin podshoh ortidan quvishga tushgan askarlar yarim yo'lda qolib ketishgan.

Iskandar cho'pon yigitning javobidan mamnun bo'lib, yuzi yorishib borarkan, nogoh saklarning tengi yo'q mergan ekanlari haqidagi gaplarni eslab qoldi. "Mana endi o'sha bo'lmag'ur mish-mishlarning asossiz ekanligini isbotlaydigan payt keldi", deb quvondi ichida. U Gavgamela jangidan so'ng qochoq Doroni quvganda, forslar hukumdori tashlab qochgan jangaroba bilan birgalikda qo'lga tushirilgan shoh kamonini keltirishni buyurdi. Ammo yosh jahongirning maqsadini hali anglashga ulgurmagan cho'pon yigit shohona kamonga ko'z qirini ham tashlamadi. Iskandar o'rnidan turib, kamonni qo'lga oldi-da:

- Agar sen kamondan o'q uzib, uzuk orasidan o'tkaza olsang, otingni minib ketishingga ruhsat beraman. Xato qilsang, o'zing kamonchilarimga nishon bo'lasan. Rozimisan?!-dedi.

Cho'pon yigit bir nafas o'yga botdi. Ammo shu bir nafas ichida uning ko'nglida qattiq bir musohaba bo'lgani yigit yuzida ko'rinib turardi. Yigit yana Iskandarning ko'ziga tik qarab:

- Yo'q!- dedi.

Iskandar qah-qah otib kulib yubordi. So'ng yo'l davomi unga saklarning merganligi haqida latifa aytib kelgan forslarga g'azab bilan o'qraydi. Uning kozlaridan : "Mana ko'rib qo'yinglar, o'sha sizlar maqtagan mergan sahroyilarning bittasi... Sizlar emasmi, ularning yetti yasharidan yetmish yasharigacha kamondan o'q uzib uzuk orasidan o'tkazishi haqida lof to'qigan" - degan tahdidli ma'noni ilg'ab olish mumkin edi.

- Olib borib boshini tanidan judo qiling! -dedi Iskandar jahl bilan Doro kamonini chetga irg'itarkan.

Soqchilar boshlig'ining ishorasi bilan ikki navkar cho'pon yigit qo'llaridan mahkam tutishdi. Yigit ularga qarshilik ko'rsatmadi, u hech narsa bo'lmaganday xotirjam edi. Uchinchi askar "Qani ketdik!" - degandek, uning kuragiga nayzasini tiragan mahaldagina cho'pon yigit yaqinida turgan tilmochga nimalardir gapirdi. Buni ko'rgan Iskandar o'sha zahoti: "Shoshmanglar!" - degandek qo'lini ko'tardi. Keyin tilmochni yoniga chaqirdi.

- Nima dedi?

- Uch to'rt kundan beri poda ortidan yurib mashq qilolmagan ekan. Shuning uchun o'q uzganida hato qilishi mumkin ekan,- deb javob berdi tilmoch.

Bu gapni eshitgan Iskandar nima deyishini bilmay qoldi. U o'q uzib xato qilishdan ko'ra o'limni afzal ko'rgan cho'pon yigit oriyati oldida hangu mang edi. Iskandar oriyatli odamlatni hurmat qilardi. U hayrat ichida turarkan, o'z-o'zidan tiliga "Illiada" satrlari quyulib kela boshladi:

Har bir mard-la, hordiq bilmay,

Otashona jang qilsin har mard!

Iskandar cho'pon yigitni ozod qilib, otini qaytarishni, xohlagan tomoniga ketishiga to'sqinlik qilmaslikni, keyin cho'pon yigit uyuri allaqachonlar qo'shin zahirasi ixtiyoriga olinganini eshitib otlarni ham bitta qo'ymay qaytarishni buyurdi. "Oriyatli xalq bilan jang qilish uchun oriyatli bo'lmoq kerak", deb o'ylardi Iskandar...

Yo'l boshlovchilar aytgandek, ertasi kuni vaqt peshindan o'tgan mahal olisda yoyilib oqayotgan daryo ko'rindi. Bu Herodod ta'riflagan Oks daryosi edi. Sahroyilar tilida bu daryo O'kuz deb atalarkan.

Tashnalikdan qiynalgan lashkar suv tomon otildi. Iskandar ham yo'l davomida birinchi marta Butsefalga qamchi urdi. Qirg'oqqa yetib kelgach, ust-boshini yechmasdan daryoga kirdi. Oks suvi uni hayratga soldi. Bu suv u shu paytgacha kechib o'tgan daryolar suviga deyarli o'xshamasdi: suv juda

mayin, xuddi zaytun moyidek muloyim edi.

O'sha kuni kechqurun daryo qirg'og'ida salqindan rohatlanib o'tirgan Iskandar chodiriga ayg'oqboshi - fors Arsam kirib keldi.

- Shohim, - deb gap boshladi u ta`zimni ado qilib bo'lgach, - ayg'oqchilar qaytib krlishdi. Ular keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, xiyonatkor Bessni na boxtaristonliklar, na sug'dlar quvvatlayotgan emish. Sug'd sarkardasi Spitamen atrofiga esa xalq to'planayotgan emish. Eng muhimi, Spitamen eng dilovar va oriyatli yigitlardan yetti mingini saralab xos

lashkar tuzib jangga hozirlik ko'rayotgan emish... Arsamning gaplarini eshitib Iskandar chuqur xayolga botdi. Uning ko'zi o'ngida nima uchundir kechagi cho'pon yigit namoyon bo'ldi. Botayotgan quyosh aksi daryo ustini qizartirib borayotganini, go'yo o'zanni qon to'ldira boshlayotgandek ham sirli, ham hayajonli manzarani tomosha qilar ekan: "Kurash og'ir bo'ladi!" - deb pichirladi yosh jahongir...

1990

NAVOIY ARMONI

Shahzoda Mo'min mirzo o'ldirilgan hijriy to'qqiz yuz uchinchi yilning safar oyida – 1497 sananing erta bahorida Mir Alisher Navoiy Mashhadda edi. U bir paytlar o'zi saboq olgan bu kentga Imom Rizo maqbarasini ziyorat qilishga borib, yetim-yesirlarga saqat ulashadigan g'alvurxon qurilishini boshlatgan, shu bois, bir oz ushlanib qolgan edi.

Navjuvon shahzodaning shafqatsizlarcha qatl etilganini Hirotga qytayotganda eshitib, Mir Alisher bag'oyat qattiq qayg'urdi va unga peshvoz chiqqan yoru-biroduklariga nadomat bilan. «Bir vaqtlar Shayx Majdiddin Bag'dodiyning o'ldirilishi oqibatda Chingizxon bosqinidan Movarounnahr va Xuroson qanday qirg'inbarotga uchragan bo'lsa, Mo'min mirzoning o'ldirilishi oqibati ham xuddi shunday falokatlardan darak beradur», - deb aytdi. Mir Alisher bunday qabixona qotillik – boboning o'z nabirasini o'ldirishga fatvo berishi saltanat inqirozining ibtidosi ekaniga ishora qilganini payqagan Sulton Husayn Boyqaro qattiq g'azablendi. Ammo g'azabini ichiga yutdi. Zero, podshoh shahid shahzoda otasi, to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon mirzo xun qasdida albatta isyon boshlashini bilar, bunday sharoitda Mir Alisher bilan ora buzilishini xohlamas edi.

Sulton Husayn bu mashyum voqyeadan so'ng, qariyb yarim asrlik qadrtoni bo'lmish Mir Alisher saltanat ishlaridan butunlay chetlashishga, bir umrlik orzusini amalga oshirishga ahd qilganidan bexabar edi. U, bu haqda eshitganda ham jiddiy e'tibor bermadi, illo, Mir Alisher bunday qarorlarni oldin ham qilgan, ammo uning boshiga tashvish tushganda hech qachon qarab o'tirmagan, xonanishinlikni tark etib albatta ko'makka kelgan. Shoyadkim, bu gal ham shunday bo'lgay... Qolaversa, Mir Alisherni podshoh xonadoniga ipsiz bog'lab qo'ygan bir kuch bor ediki, u ham bo'lsa Sulton Husayn Boyqaro bilan barcha kechgan xotiralari edi. Ammo bu galgi tark etish Mir Alisherning azaliy orzusi bilan bog'liqligidan bu yosh shoirning ko'ngliga hali Samarqandda o'qib yurgan kezlaridayoq paydo bo'lganidan bexabar edi. Ba'zilar bu o'y rad etishga sevgi tufayli deb shubha qiladilar. O'shanda muhabbati ko'nglining tubida qolib ketganidan ezilgan yigirma yetti yashar Alisher hajga ketishga, qolgan butun umrini tariqat suluhiga bag'ishlashga chog'langan, ammo yurtda kechgan notinchliklar safarga chiqishiga monelik qilgandi. O'shanda yosh shoir hazrati Xoja Ahror maslahatiga amal qilib, tariqat ilmini o'rganishga zo'r berdi.

Sulton Husayn Boyqaro adashmadi, haqiqatan ham kelasi yilning yoziga chiqib, Badiuzzamon mirzo isyon boshladi. Sulton Husayn qo'shin saflab, Astrobodga otlendi. Mir Alisher u bilan birga ketdi. Ota va o'g'il o'rtasida begunoh nabira xuni turgani uchun ham qilichlar muhovarasi qattiq va ayovsiz bo'lmog'i ma'lum edi. Mir Alisher xuroson saltanatini parchalanishdn saqlab qolishni o'z burchi sanar, garchi uzilgan ipni qayta ulab bo'lmasligini anglasada, ota bilan o'g'ilning buzilgan munosabatlarini tiklamoqqa zo'r berib urinardi. Sulton Husayn ham butun umidini bu gal qilichiga emas, do'stining tadbirkorligiga bog'langanini, ochiq-oydin bo'lmasa-da, nozik ishoralar bilan bildirishga harakat qilardi. Mana shu sababdan ham Mir Alisher Badiuzzamon mirzo huzuriga elchilikka bordi. U mirzodan ota amriga quloq solishni tiladi. Xuddi oldingi – Mo'min mirzo o'ldirilishidan avval yuz bergan isyon paytida nima degan bo'lsa, o'shani takrorladi. Ammo qancha urinmasin, mirzo tavba qilishdan bor tortdi. U Mir Alisher qattiq tikilib: «Mavlon, men, sizni otamdan ortuqroq ko'raman, o'g'lim esa sizni mendan ortiqroq suyardi. Xo'sh, qani ayting-chi, ota degan farzandini tiriklayin o'ldiradimi?» – dedi. Keksa shoirning ko'zidan yosh tirqiradi, u mirzo nimaga ishora qilganini angladi. Keyin bazo'r o'zini o'nglab. «Mirzo, bu gaplarni unuting», - dedi. «Qaysi so'zlarni?» – dedi badiuzzamon mirzo. Mir Alisher ortiq o'zini tutib turolmadi, ho'ngrab yig'lab yubordi. Uning ahvolini ko'rib, Badiuzzamon mirzoning ham ko'zidan duvva-duvva yosh to'kildi.

Elchi Marvda qarorgoh tutgan Sulton Husayn huzuriga umidsiz qaytgach, bir zamonlar ulug' Amir Temur ko'ragon tiklagan qudratli saltanatning so'nggi parchasi bo'lmish davlatning tanazzuliga mone bo'lmoq maqsadida podshohga: «Farzandingiz tavba qilishga tayyor», - deb aaytdi, niyatda bor tadbirlarni qo'llab, Badiuzzamon mirzo ko'na oladigan shartlarni qabul etishga podshohni rozi qildi. So'ng qarorgohdagi chodiriga kirib, isyonchi shahzodaga maktub bitdi va o'sha fursatdayoq chopar

bilan borib berib yubordi. Ikki kun o'tar-o'tmas Badiuzzamon

mirzodan javob keldi. U Mir Alisher maktubida shartlarni qabul qilgani va hademay tavba uchun podshoh huzuriga yetib berajagini bildirgan edi. Voqyealar tadriji mirzoning maktubidagi va'dasini isbotladi. Sulh bitilgach, podshoh Mozandaronga, Mir Alisher esa dorulsaltanatga qaytishni ixtiyor etdilar.

Tongda yo'lga chiqish mahalida shu narsa ma'lum bo'ldiki, qarorgohdagi shoir chodiri to'sinida bir g'urrak uya yasab, tuxum qo'yishga ham ulguribdi. Chodirni yig'ishtirish uchun ruxsat tilab kirgan mulozimlar bu haqda xabar berganlarida, Mir Alisher bu voqyeani ulardan oldinroq sezganini ma'lum qildi. Mulozimlar qo'l qovushtirib, taraddudlanib turganlarini ko'rgach, aytdi: «G'urrak tuxum ochib, polaponlarini uchiriq qilgunga qadar chodir shunday qoldirilsin». So'ng u o'z huzuriga Xoja Husayn Baxtiyorni chaqirib kelishini va Xoja kelgach, unga chodirni muhofazalab turishni va g'urrak polaponlarini katta temirqanot qilganidan keyin esa xizmat haqiga bu tengi yo'q chodirni olib ketishni buyurdi. Xoja Hasan Baxtiyor dastlab biroz garangsirab turdi, so'ng birdan ko'zlari chaqnab hazrat sha'niga va uning sahovatiga hamdu-sanolar aytib, uning amrini qabul qildi. Dili xotirjam tortgan Mir Alisher saltanat polaponlari bo'lmish fuqarolarga alloh taolodan inoyat tilab yo'lga tushdi.

Mana, necha yildirki, saltanat osoyishtaligi ham uning chodiri to'siniga uya qo'ygan g'urrak tuxumlaridek omonat. Agar ular muhofaza etilmasa, hirsu havas, zulmu sitam, isyonu gavvo qasridan yerga tushib chilparchin bo'lmog'i shubhasiz.

*To hirsu havas xirmanini barbod o'lmas,
To nafsu havo kasri baraftod o'lmas,
To zulmu sitam joniga bedod o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas...*

Yo'lda borarkan, Mir Alisher bari-bir qarigan podshoh bilan kuch-g'ayratga to'lgan shahzodalar o'rtasidagi totuvlik muvaqqat ekanini o'ylar, butun umri davomi saltanat ravnaqi deb chekkan zahmatlari qizigan qumga tomgan yomgir tomchisidek benaf ketganidan yurak-bag'ri ezilardi. Shoir bolalik do'stining so'nggi yillarda jangu jadal va ayshu-ishrat qilmoqdan boshi chiqmaganidan norozi edi. Ne fojia, mo'ysafid podshohning nomozi peshindan so'ng ichmagan kuni yo'q. Uning bu qilmishi nafaqat o'zining fe'liga, qolaversa, o'g'lonlari va jami sipohlariga g'ayri ta'sir ko'rsatardi. Bir qultum may dunyoni buzadi deyдилar. Mir Alisher «um ul-xobois»* bo'lmish mayga berilish oqibatlaridan qo'rqardi.

U, o'ttiz yildirki, saltanat ostonasidan tuproq bo'ldi. Do'sti o'tirgan taxt tinchini ko'zladi. Ota avlodi qariyb bir asr mobaynida sadoqat bilan xizmat qilgan temuriylar ravnaqi yo'lida qo'lga qilich olishgacha bordi. Bu xizmatlari evaziga podshoh unga ko'p iltifotlar qildi, oliy martabalar berdi. Ba'zan o'z nazaridan chetlatdi, ammo yana huzuriga chorladi.

Podshohga do'st kishining dushmani ko'p bo'ladi. O'ttiz yildirki, bu dushmanlar uni yomon ko'radilar, unga tuhmat qiladilar, bo'hton yog'diradilar. Ammo u pushaymonlik chekmaydi, zero, pushaymonligidan sud yo'qtur. Yo'q, yo'q, u pushaymon emas, chekkan zahmatlaridan rozi. Illo, u har hayot ko'ngilni tangri taolo yodidan g'ofil, musulmonlar dodidan otil qilmadi. Do'stlar fikridan va dushmanlan makridan beparvo bo'lmadi.

Hijriy sakkiz yuz yetmish uchinchi (1469) sanada Sulton Abusaid mirzo Qorabog'da jang maydonida halok bo'lganidan foydalangan Sulton Husayn mirzo Xuroson taxtini egallab oldi. O'shanda Mir Alisher nazarida Sulton Husayndan o'zga bir da'vogar yo'q edikim, bu taxtda u Samarqandda, aniqrog'i, Xoja Jaloliddin Fazlulloh Abullaysiy xonaqohida tariqat suluki ilmini egallash bilan band edi. Xushxabarni eshitgach, do'sti yonida bo'lish zaruratini sezdi va sahovatli Amir Ahmad Hojibek ko'magida Hirotda otlandi. Sulton Husayn mirzoning taxtga o'tirishi sharafiga «Qasidai Xiloliya»ni bitdi. Yoki podshoh Mir Alisherni xursandchilik ila kutib oldi va unga oliy iltifotlar ko'rsatdi. Ammo hali podshohlik taxti omonat edi, mana shu omonat taxtni barqaror etish niyatida podshoh bilan tengma-

teng mamlakatda tinchlik-osoyishtalik o'rnatish uchun ma'lum muddat qalamini unutdi. Taxt uchun kurash uzoq davom etdi. Birgina Yodgor Muhammad mirzoning o'zi Sulton Abusaid mirzo vorisi sifatida taxtga da'vogarlik qilgan ozmuncha kasofat yetkazlimi? Undan so'ng Sulton Mahmud mirzo, qora kuyunlilar ko'mak bergan Abubakr mirzo bilan bo'lgan janglar-chi? Mana shu jangu-jadallar davomida u hamisha yo do'sti qo'shnida, yo dorulsaltanatni hifz etishda bosh-qosh bo'lardi.

Mana shu zahmatlari tufayli mamlakatda osoyishtalik qaror topdi. Mir Alisher sabab Sulton Husayn Boyqaro saroyida ahli faol va benazir insonlar yig'ildilar. Mana endi farxunda zamon bugunga kelib – podshoh ham, o'zi ham qariganda shikasta bo'ladiganga o'xshaydi. U do'stini adolatli podshoh bo'lishiga da'vat qildi. Zulm va adolatsizlik bois obod joylar vayron, kabutar oshyonlari boyqushga makon bo'lishini anglatdi. Podshohlar esa zulm va adolatsizlik qilishga ko'proq moyil bo'ladilar. Nohaqqon to'kmoqlik ularning hunari, muddao, toki joni bor odam undan qo'rqsin. Podshohlarning noma'qulchiligi o'zlariga yaxshi ko'rinadi. Qorani oq desa, - ma'qullamagan gunohkor, qora demaganlarning esa ro'zg'ori qaro bo'ladi. Podshohlarga to'g'ri so'zni aytganlarning joni xatarda, ezgulikka undaganlarni qatli om kutadi. Ammo u do'st sifatida ham, vazir sifatida ham yomon, iymonsiz bo'lsa fuqaroning holiga voy.

Nafsilamr aytganda, «vazir» so'zi «vizr», ya'ni «gunoh» so'zdan kelib chiqqan. Moziydan ma'lumki, vazirlar o'z hukmdorlari ko'nglini xushlamoq uchun gunohdan tap tortmaydilar. U esa vazirlikni hukmdor siyosati tufayli yuz bergan gunohlarni bo'yniga olish, ularni bartaraf qilish deb angladi. Shu maqsad yo'lida moziy vazirlaridan biri bo'lmish Osafning uzugiga naqshlangan «Insoflini xudo rahmat qilsin» degan so'zni shior qildi. Ammo endi qaridi, toldi, toliqdi. Endi u o'zining butun umri davomida orzu qilgani muborak haj safariga ketish muddati yetganini angladi.

Mir Alisher porso va pokdoman kishi edi. Ulug' martabalar ko'rgan bo'lsa-da, ularning havasiga uchmadi, tariqatga sodiq qoldi. Sulton Husayn mirzoning o'zi bir gal uning porsoligi va tahoratini buzmasligi haqida gapirgan va «Bu hazrat dunyoga kelib hayot xilyatini kiyganlaridan buyon etaklariga shahvat chirkini teggizmaganlar, futavvot va jo'mardlik yoqasi la'li tugmasini xotinlar havoyu havasiga tutqizmaganlar», - deb aytgandi.

Mir Alisher yoshligidan boshlab, Mashhadda va Samarqandda saboq olganida ham, hamisha darveshlar suhbatini ixtiyor etdi, hidoyat yo'lida rahnamo mashoyixlar ilmini o'rgandi va har doim bu pokdamonlar guruhiga ixlos va muridlik qadami ila mulozamatda bo'ldi. Astrobod voqyealari tufayli podshoh bilan o'rtalarida tushgan raxna sabab saroydan chetlashganda ham saltanat ishidan etak yig'ishtirib, ibodat va riyozat ahli bilan birla bo'ldi, shu maqsadda Roboti Suhaylda xonanishinlik qildi. Faqirlik va fano yo'lidan ketishga moyil edi, lekin, oradan ko'p vaqt o'tmay, podshoh uni yana saroyga chorladi. Mir Alisher avvalida «Men yo'lim faqirlikda» deb ko'nmadi. Oxiri bir kuni podshoh butun saroy ahli qoshida «Saltanat ishini tartibga solish sizning ra'yingizga qarab qoldi. Keling, do'stim, qarorsiz qalamingizdan mamlakat barqaror bo'lsin», deb aytdi. Nihoyat «Bir soatlik adolat oltmish yillik ibodatdan afzal», degan so'zga amal qilib, Mir Alisher ko'nishga majbur bo'ldi.

U uzoq vaqt saltanat tashvishlari bilan band bo'lsa ham, ammo hech qachon pok va ulug' tangrini unutmadi, ayilbotar so'zlar bilan darveshlar dilini ranjitmadi, har bir ishda ixlos va imoni kasb etdi. Shu sababdan ham saltanat ishkalin tuzatish borasida podshohga maslahat berganda, imonni o'rta qo'yib so'yladi. Tangri inoyati bois yoshlarga shafqat, do'stlarga karam, kattalarga izzat ko'rsatish yo'rigiga rioya qildi.

Unga podshoh ko'p yer-suv inyom qildi. Ammo u boyishni xayoliga ham keltirmadi, o'z mulkidan tushgan daromaddan xayrli binolar tiklash, madrasalar ahvolini yaxshilash, ma'rifiy kitoblardan nusxa ko'chirish, ilmu toliblarga nafaqa belgilash, muhtojlarga yordam ko'rsatishga, va hatto zarurat tug'ilganda podshohga, lashkarga sarfladi. Mir Alisherning bir kunlik daromadi o'n sakkiz ming shohruhiy dinor edi va u ana shu daromadning hammasini sahovat va himmat ehsoniga aylantirishga urindi.

U hech qachon haqdan qo'rqishni esdan chiqarmadi, boshiga mashaqqatlar tushganda, sabr va chidam bilan allohga sig'indi. Boshqalarni ham shunga da'vat etdi. Shu yo'lda mashoyihu so'fiylar

zikrida va suluk yo'llari baynida «Nasoim ul-Muhabbat», «Lison ut-tayr» kitoblarini bitdi. Fuqaroyu darvishlarning, g'aribu musofirlar gamida turli mavzelarda xonaqohlar, robotlar, hovuzlar, hammomlar va ko'priklar tikladi. Birgina «Xolisiya» xonaqohida har kuni mingdan ziyod miskinga tomoq tarqatiladi, har yili muhtojlarga ikki mingga yaqin po'stin, chakmon, ko'ylak-ishton, taqiya va kovush ulashiladi. Bunaqa xonaqohlar esa necha-necha...

Bundan ikki yil muqaddam Nishopurga borganida, mashoyixlar, shu jumladan o'zi e'tiqod qo'ygan Shayx Fariddin Attor mozori xarobga aylanganini ko'rib, ta'mirlashni buyurdi, shayx qabri ustida yangi xonaqoh tiklatdi. Xirotdagi Marg'ani bog'ida mahobatli bir masjid bino qilib, o'z zamonining atoqli qorilaridan Xoja Hofiz Muhammad Sultonshohni imomlikka tayinladi va o'zi ham u yerda besh vaqt namozga hozir bo'lib, nomozda qoyim bo'lmaganlarni qattiq surishtirdi.

Kunlardan bir kuni Mir Alisher asr nomozi tugagach, mana shu kundalik odatiga qarshi, masjiddan tez chiqib, suryat bilan, biror joyda to'xtamay, xirotliklar «Unsiya» atagan hovlisiga yetib bordi va hovli to'ridagi binafshazorga qarab qaytdi. Buni ko'rib ko'pchilik hayron qoldi. Xoja Hofiz Muhammad Sultonshoh Mir Alisherdan besaranjomligi sababini surishtirganda, u shunday javob berdi. «Men masjidga kelayotganimda, hovlimdagi binafshazor chetida tahorat olgan edim. Nomoz safida turganimda, yelkamda bir chumoli o'rmlab yurganini ko'rdim. Chumoli tahorat olgan joyda ilashganini angladim.

Mabodo u mening yelkamdan tushib oyoq-osti bo'lsa-yu, ozor topsa, omon qolgan taqdirda ham o'z uyasining yo'lini topolmasa, uvoliga qolman, deb qo'rqdim. Shuning uchun nomozni ado qilishim bilan tezlik bilat tahorat olgan joyimga borib, uni uyasi og'ziga qo'ydim va uvoliga qolishdan qutuldim. Yelkamdan chumoli emas, tog' ag'darilgandek yengil tortdim, xojam».

Bu gapni eshitgan Xoja Hofiz qo'lini duo, dilini rahmat aytishga ochdi...

Mir Alisher Marvdan dorulsaltanatga qaytayotib, yo'l bo'yi o'ylagani to'g'ri chiqdi. Mamlakatda Badiuzzamon mirzo isyonidan so'ng boshlangan osoyishtalik uzoq cho'zilmadi, bor-yo'g'i bir yilga yetmay barham topdi. Bu safar Sulton Husayn mirzoning boshqa bir o'g'li – Abulmuhsin mirzo g'avg'o boshladi. Sulton Husayn qo'shin bilan yana Marv tomon otladi. Bu voqyeadan bir muncha vaqt avval Mir Alisher podshohga qayta-qayta murojaat qilib, Ka'ba tavofiga ijozat olishga muvaffaq bo'lgan edi.

Sulton qo'shini dorulsaltanani tark etgach, Mir Alisher muborak safarga chiqish mavridi kelganini, illo, endi bu saltanatda tinchlik, dunyo g'avg'olaridan holilik hech qachon nasib etmasligi bildi. Shu sabab fursatni g'animat bilib yo'lga chiqdi va bir necha kunlardan keyin Mashhadga yetdi. Shaharga yaqinlashib qolganda, yana bir karra podshohning hol-ahvolini surishtirmoq, qolaversa, ijozatni tag'in ham mustahkamlamoq niyatida mavlono Abdulhay Tabibni Sulton Husayn Boyqaro huzuriga – Marvga jo'natdi. O'zi bo'lsa bir kezlar Imom Rozi maqbarasi yonida yetim va qashshoqlarga tomoq ulashish uchun tkilatgan g'alvurxonada qo'nim topib, javob kutdi. Oradan ko'p o'tmay, Mavlono Abulhay isyonchi Abulmuhsin mirzo bilan jang qilib yurgan Sulton Husayn mirzo qoshidan yetib keldi va podshoh maktubini topshirdi.

Sulton Husayn Boyqaroning Amir Alisherga maktubi:

«Saltanat rukni, mamlakat tayanchi, din va davlat arbobining zubdasti, mulk va millat sohiblarining peshvasi, xayrli binolar muassasi, pokiza ishlarga yo'llangan, hoqoniy davlatning madadkori, sulton hazratning yaqini nizomiddin Amir Alisher janoblariga dutfomuz ko'p duolar va mashq qo'zg'atuvchi salomlar to'plamini yetkazamiz, fayzli muloqotlari orzusi sharq va bayon doirasidan ortiqdir.

So'ngra ravshan ko'ngillariga ma'lum bo'lsinkim, juma kuni – rajab oyining o'n birida ulug mavlono Abdulhay kelib, sharif mijozlarining kayfiyati, sog'-salomatlik, yaxshi holatlarini yetkazdi. Bundan xabar topish behad shodlikka sabab bo'ldi. Uning yetishuvidan ilgari ko'ngillarida qaror topgan Hijoz tomonga jo'nash to'g'risidagi xabar og'izma-og'iz kelib turardi, ammo ishonchi kishilardan eshitilmagani uchun ishonarli bo'lmas edi. Lekin o'sha kishi suhbatida Xoja Afzalliddin Muhammadga yozilgan ham mazmunidan ma'lum bo'ldikim, bu kunlarda u tilak mustahkamlanib va yangilanib, jo'nash xayoli jazmga aylangan.

Gap shundaki, hammaga, balki olamga va olam ahliga oshkordirki, ul janob bilan birlik va hamjihatlik bog'lanishi va boglanish aloqasi va hamnafaslikni kichiklikdan to shu kungacha qaysi darajagacha olib borganmiz va olib boramiz. Hamma vaqt va hamma ahvolda ul janobning sharif roziligini o'zimizning muddao va talabalarimizdan ustun bilib, bu jihatni mislsiz davlat dalillaridan sanalik va sanaymiz. Haqiqatan, uning qarshisida ul janobdan davlatxohlik asarlari, ixlos, yaxshi fikrdalik va yaqinlik kabi xislatlar yuzaga kelgan va yuzaga keladi. Bu quyoshdan ham ravshanroq bo'lgani bois tafsil berishning foydasi yo'q. O'zlari biladiki, hech qachon o'rtada takalluf va o'zgalik bo'lmay, hamma vaqt so'z shunday o'tardiki, u saltanat tayanchining xotiriga xayrixohlik va yaxshi fikrlilik yo'li bilan nimaiki kelsa, to'qqiz martagcha uni aytishga ruxsat berilgan edi. Bizning doimo xotiramizga nimaiki kelsa, mehribonlik yuzasidan izhor qilardik. Bu vaqtlarda jazm qilganlari – savob ishga hijrat qilish niyat ko'ngilga allaqanday ogir tushishiga qaramasdan undan afzal ish tasavvur etilmaydi, ammo u kishining roziligini o'z manfaatimizdan ustun qo'yamiz. Berilgan ruxsat va ijozatdan qaytmaymiz, lekin, nimaiki ko'ngilga kelsa ogohlantirishimiz lozim. Ravshandirki, bu xsusda yo'ltinchligi shartdir. Ma'lum bo'lsinkim, bu kunlarda o'ish bo'lgani iroq va Bag'dodni ahvol qanaqangi parishon va beqarordir. Misr va Shom sarhadlarida ham turli boshboshdoqlik borligi eshiltimoqda. Rivoyat shundaydirkim, agar yo'l xavfi shunday darajaga yetib, kimsaning sababisiz kimsaning beligi qo'l urishi mumkin bo'lsa, yo'lga tushmoq vojib emas. Agar bu kunlarda yo'l xavfidan biror fikr xotirga kelmasa qanday bo'ladi? Chunki o'zlari atardilarkim, yo'llar notinchligi jihatidan bir oz Ufluriy tartib berib, agar zarur bo'lsa, xavfli joyga yetishganda, mulozimlardan har birining yonida o'shandan biroz bo'lish darkor.

Yana gap shundaki, bu safarning uzoqqa cho'zilishi ma'lum, umrga ishonch yo'q. Agar yana bir uchrashib xayorlashish qoidasi yuzaga kelsa bo'lardi. Ammo, bu ikki holning bo'lishi bilan birga bu muqaddimalarning yozilishidan shunday qo'rquv ham borkim, mabodo muborak xotiraga andak g'ubor yetishib, garaz bu so'zlardan man etish ekan, degan xayolga boradilarmi.

Hamisha davlatpanoh yuzasidan nimaiki xotirlariga kelsa, betakadduf gap-so'z qiladilar, bizga ham bu bobda har nima xotirga kelsa, ma'lum qilish lozim ko'rildi.

Boqiy, to'g'ri fikrda ixtiyorlidirlar va nimaiki ikki dunyo yaxshiligiga kerak bo'lsa, taqdim qilib turilur. Ikki dunyo saodati yor bo'lsin. Vassalom».

Maktubni olgan kishi Mir Alisher mashhad ulug'lari va yo'ldoshlari bilan maslahatlashdi. Ular saltanatning osoyishtaligi uchun Mir Alisherning Hajga borishini kechiktirishni lozim ko'rdilar. Buning ustiga mavlono Abdulhay shahzoda Abu Muhsin mirzo otasi bilan sulh tuzish uchun Mir Alisherning o'rtada vakil bo'lishini shart qilib qo'yganini aytdi. Podshoh bu gapni qog'ozga ishonmay, mavlonodan aytirib yuborgan edi. Oqibatda Mir Alisher Marvga qarab jo'nadi. U tushgan karvon Mashhad Marvning o'rtasida joylashgan Saraxs kentga yetganda, uni inisi Darvishali kutib oldi. Ertasi kuni Sulton Husaynning ham shu manzilga yaqinlashayotgani ma'lum bo'ldi. Podshoh bilan shoir Bozorg'ontepa o'langida suhbat qurdilar. Podshoh maktubida bitgan so'zlarni yana, qayta takrorladi. Mir Alisher indamay tingladi va podshoh so'zini tugatgach shunday dedi.

-A'lo hazrat, bir paytlar men podshohlik ishlarini shug'ullanishdan qo'l tortadigan bo'lsam, Shayx Najmiddin Kubro mozori yoki Xoja Abdulloh Ansoriy maqbarasi ostonasining jo'rubkashi bo'laman, deb aytgan edilar.

- Shunday Alisherbek. – dedi Sulton Husayn mirzo xomush tortib, qariyb yigirma yil burun aytgan gapini do'sti unutmaganiga, uning quvvai hofizasiga tahsin o'qigan podshoh birdan sergak tortdi va Mir Alisher muddaosini bilish niyatida gapning davomini kutdi.

- O'sha so'zlaringiz sizga muyassar bo'lmog'i bundan so'ng ham mushkul. Ammo shu niyatga yetmoqni istagan mahramingizga Hijoz safariga jo'nashga ijozat bermaysiz. Necha bor ruxsat tiladim, hatto so'nggi marta rag'bat qilganingizda ham ko'nglingizdan xohish alomatini tuymagan edim. Shu bois garchi ixtiyor teggan bo'lsa-da, sizning qoshingizga yana odam yubordim, yana maktub bitib, meni yo'ldan qaytardingiz.

Podshohning besaranjomlanganini ko'rib, Mir Alisher, buyog'ini eshiting, degandek, qo'lini ko'ksiga

qo'ydi.

- Bu gaplarni aytishdan maqsad, a'lo hazratga ta'na so'zini arz qilish emas. Illo, tilaganingizdek, maktub bitishingizdan murod safarni man etish ekan, degan xayolga borganim yo'q. Bu gaplarni aytishdan maqsad yana ijozat tilash. Agar ruxsat bersalar, qolgan hayotimni Xoja Abdulloh Ansoriy mozori ostonasini supurishga sarflasam. Yana meni saltanat ishlaridan holi etsangiz, bunday masyuliyatdan ozod bo'lsam. Netayki, qarilik ham xudoning inoyati ekan, so'ngaklarim mo'rt, ko'zlarim benur, ko'ngil esa farog'at tilaydur...

- Qaridim, demang, Alisherbek, - dedi Sulton Husayn. – Mendan uch yil yoshsiz. Men qaridim desam bo'lar. Ammo, qarangki, qo'limda qilich, chopqillashib yururman. Siz bo'lsangiz...

- Qaridim, a'lo hazrat, qaridim, - dedi Mir Alisher, - oldingi quvvatim yo'q. Hijoz safari ham so'nggi safarim bo'lmog'ini bo'ynimga olgan edim.

- Mabodo siz Xurosonda qolar ekansiz, har qanday iltimosingizni bajarmoq men uchun farz, - dedi podshoh. Chunki, bilamizki, siz bu mulkni tark etgansiz, men yolg'iz qolurman. Meni yolg'iz qoldirmangiz. Yoshlikda, kuch-gayrat borida yonimda bo'ldingiz, endi qariganda, bir-birimizni tark etsak, qandoq bo'lur?

- Suhbat so'ngida Sulton Husayn Boyqarot kekxa shoir ustiga oltin tugmali, avrasi zarbof qora qunduzi po'stin va yana bir necha qimmatbaho to'nlar yopdi. Bir necha kundan so'ng Mir Alisher ota ila o'g'ilni yarashtirish ishlarini ado etgach, podshohning ijozati bilan dorulsaltanaga yo'l oldi.

U Hirotga sha'bon oyining o'rtalarida yetib keldi. Malikulshuaroning qaytayotganidan xabar topgan poytaxt ahlining quvonchi behad, shahar darvozasidan to Unsiyagacha tumonat odam peshvoz chiqqan edi.

Qaytganiga bir hafta bo'lar-bulmas, Mir Alisher Xoj Ansoriy mozori poyida katta yigin qilib, shahar ulug'larini chorladi va ulardan qutlug' dargoh jo'rubkashi bo'lishdek, mo'tabar vazifa uchun fotiha berishlarini tiladi. «Men mundin so'ng darvishlik va go'shanishinlik bodasida istiqomat qilishni ixtiyor etdim», - dedi u. O'sha kuni shunday ulug' majlis bo'ldiki, saltanat boshida turgan Muboriziddin Muhammad Valibek kabi amirlar mozorda yig'ilgan ulamolar xizmatida oyoqda qoldilar. Yetmish qo'y, yigirma besh ot so'yildi va ulamolar botmon qand va yana chandon noz-ne'matlar o'rtaga tortildi. Majlis so'ngida mashoyixlar Mir Alisherga fotiha berdilar.

O'sha majlisdan ko'p vaqt o'tmay, Mir Alisherni dorulsaltanatga jo'natib, sher ovlash havzasida Mozandaron tomonga yo'llangan podshohdan farmon keldi. Farmon saltanat poytaxtida hukm yurgizgan Amir Valibek nomiga bitilib, unda tez orada Hirot va uning atrofidagi aholidan zarur harajatlar uchun yuz ming dinor undirish buyurilgan edi. Amir Valibek talab qilingan mablag'ning yarmini shahar yon-tevaragidagi dehqonlardan undirib, qolganini poytaxt nufuzi gardaniga yuklashni mo'ljalladi.

Ammo Amir Valibek hech bir ishga Mir Alisher fikrisiz va maslahatisiz dahl qilmas edi. Shu sabab o'z mo'ljalini shoirga ma'lum qoldi. Mir Alisher «Bu fursatda xalq ustiga o'rinsiz soliq solishni oliy darajali Sohibqiron davlatiga munosib ko'rmayman» - dedi va o'sha kuniyoq mazkur mablag'ni o'ining daromadidan to'ladi. Uning bu sahovatini eshitib, shahar ahli ulug' kishilarni vakil qilib yubordilar. Shoir vakillarning minnatdorchiligini qabul qilarkan, «Haj safari azimati ila chiqqan yo'lidan qaytarildim». Ammo bu yo'ldan qaytganim ila, elimga karam qilish yo'lidadurman», - dedi va so'zini bayot bilan tugatdi:

*Xush ulkim, anga lutf birla xudo,
Ulusning qabulini qildi ato...*

Mir Alisher Ansoriya mozorining sharq tomonida bir honaqox qurilishini boshladi, chor-tarof obodonchiligi xayolida bo'ldi. Xoli qolgan kezlari goh Xojaning qalamiga mansub «Ilohiynoma» risolasini mutolaa qilar, goh «Vaqifiya»ni qoralash ila band bo'lardi. Ammo saltanatdagi notinchlik bu ulug' va saob ishlarga andarmon Ansoriya jo'rabkashiga orom bermasdi. Podshoh deyarli poytaxtda

bo'lmas, damba-dam ko'tarilayotgan isyonlarni daf etish bilan ovora edi. U qo'rqib qolgan, shu qo'rquv bois hatto eng yaqin kishilariga ham shubha bilan qarardi. Kutilmaganda u Mir Alisherning inisi Darvishalini Balx hokimligidan bo'shatdi. Ketma-ket Astrabod voqyealaridan so'ng darveshlik ridosini kiygan tog'avachchasi Mir Haydar podshohga nisbatan xiyonatda - Qunduz hukmdori Xusravshohni Hiriy ustiga bosqin qilishga chorlashda ayblanib o'ldirildi. Bundan darak topgan Mir Alisher ich-ichidan o'rtadi, o'z mulozimlarini yuborib, Haydarning jasadini keltirib Chashman Mohiyona dafn ettirdi.

Bu fojeali voqyealar Mir Alisher ko'nglida hali so'nib ulgurmagan hajga borish, paygambar qabrini tavof qilish hayolini qayta kuchaytirdi. U yana Sulton Husayn Boyqaroga murojaat qilib, istijoza tiladi. Podshoh bu murojaatga undagan sabablarni bilsa-da, o'zini bilmaganga olib, goh ruxsat berar, goh Ansoriyaga tashrif buyurib, safarga oshiqmaslikni iltimos qilardi. Bu hol bir nech marta takrorlangach, Mir Alisherning qarori araz va ranj bois bo'lmay, balki qat'iyat tufayli ekanini bilgach, podshoh ijozat berdi va yo'l farmonini marhamat qilishini aytdi. Mir Alisher bir necha kundan so'ng farmon bitilganini eshitdi. Ammo podoh «Biroz sabr qiling», zamon notinch, yo'llar xatarli», degan bahonalar ila yo'l farmonini berishni har gal kechiktirardi.

Chindan zamon notinch edi. Daryo nariyog'ida – Movarounnahrda ko'chmanchi o'zbeklar xoni Shayboqxon ketma-ket galabalar qozonib, kuchga to'lib kelardi. Bunday raqib oldida temuriy hukmdorlar birlashish o'rniga bir-birining go'shtini yeyish bilan ovora. Shahzoda Abulmuhsin mirzo o'zbeklar bilan Qorako'lda jang qilib, yengilib kelganidan beri Sulton Husayn mirzoning ko'ngli ham alag'da.

Mir Alisher shu kunlarda Sohibqiron Amir temur poytaxti – Samarqandi bemonandni qo'lga kiritish uchun Shayboqxon bilan jang qilib yurgan Sulton Abdusaidning evarasi Bobur mirzo haqida ko'r hikoyalar eshitdi. Samarqandda bo'lganida ko'p marhamatlar ko'rsatgan Ahmad Hojibekdek pokdoman bir kishi shu mirzoning tarafida bo'lib, bundan bir necha muddat avval jangda shahid ketganini bilib o'kindi, yosh mirzoga xudodan inoyatlar tiladi. Xususan, yosh mirzo bitgan turkona baytlar og'izma-og'iz ko'chib, uning qulog'iga ham yetgach, ixlosi yana oshdi. G'azal piri bo'lmish Mir Alisher bu baytlarda jobajo mahzunlik va dilovalikni tuyib, tahsinlar o'qidi. Mehri jo'shib, bir gal yarim tungacha o'tirib, Bobur mirzoga maktub bitdib va o'zining sodiq kishinisi orqali Samarqandga jo'natdi. Maktub egasiga yetdimi, bilmaydi. U har gal yosh mirzo haqida o'ylarkan, ko'ksiga iliqlik yugurardi.

Nihoyat, bahor so'ngida qishda bitilgan yo'l farmoni qo'lga yetdi. Farmonning muxtasar mazmuni mana bunday edi:

Mir Alisher Sulton Husayn xonadoniga yaqin turgan emukdosh bu davlatning asosiy tayanchi va sultonning eng yaqin va sodiq do'sti hamda doimiy suhbatdoshidir. Shu kunlarda u kishi hajga borish istagini bildirib, podshodan jo'nashga ruxsat so'ragan. Agarchi bir necha bor bu niyatni bildirib iltimos qilinsa ham har gal fuqarolar manfaatiga bog'liq sabablar ko'rsatilib, iltimos amalga oshmay to'xtatilar edi. Bu gal Amirning xotirini saqlab ijozat berib, hukm joriy qilinganki, hajga yurishda u kishi qaysi joyga borsa, har yerda hamma katta-kichik zo'r ehtiom ila kutib olib, kuzatsinlar. Xatarli manzillarda o'ziga va hamrohlariga yo'l ko'rsatib, bekatdan-bekatkina tinch va salomat o'tkazib qo'ysinlar. Hamma amirlar, dorug'alar, a'yon va ashrof, barcha shahzodalar va umum aholi bu hukm ijrosidan chekinmasinlar.

Ushbu farmon podshoh amri ila 90 yil, hul-qa'da oyining beshinchisida yozilgan».

Farmon qo'lga tegishi bilan boshlangan tayyorgarlik ko'p o'tmay to'xtadi. Chunki, yoz boshlangani tufayli harorat kuchayib, bepoyon sahroyu dashtlar orqali o'tadigan yo'l g'oyatda mashaqqatli bo'lishi oydinlashdi. Safar kuz boshigacha kechiktirildi.

Taqdir taqozosi bilan voqyealar yana qayta takrorlana boshladi. Ayni shu yoz kunlari – muharram oyining boshida (100 yil iyulida) podshohning kichik o'gillaridan – Muhammad Husayn mirzo otasiga qarshi ko'tarildi. Keksa podshoh yana dorulsaltanatni tark etib, shahzoda ustiga – Astrobodga yurish qildi.

Sal ilgariroq Sulton Husayn Boyqaro Mir Alisherni o'z qoshiga chorladi. Shoir qabulxonaga tashrif

buyurganda, podshoh Amir Valibek bilan suhbatlashib o'tirardi.

- Yana Astrobodda isyon, - dedi podshoh, - yana farzand isyoni...

- Astrobod ham, farzandingiz ham ko'zingizdan yiroq, shul sabab qo'rquvni unutarlar, - dedi Amir Valibek.

- Yo'q, janob Valibek, ular mehrini, oqibatni unutarlar, - dedi qat'iyat bilan shoir.

Ular uzoq kengashdi. Podshoh, Mir Alisherga haj safariga ruxsat va yo'l farmonini berganini unutgandek, suhbat nihoyasida dorulsaltanat ixtiyorini do'sti va Amir Valibekka qoldirajagini ma'lum qildi. Mir Alisher bunga javoban hech nima demadi. Podshoh maktabdosh do'stining ko'zlariga qaramaslikka harakat qilib xayrlashdi.

Dastlabki kunlar Mr Alisher tadbirkor Amir Valibek bilan birga bo'ldi, saroydagi mashvaratlarda qatnashdi. Ammo bir haftadan so'ng qo'li ishga bormay qoldi.

Podshoh iltimosi yodida bo'lsa-da, Mir Alisherning ortiq toqati qolmagandi. U Hijoz safariga tayyorgarlikni tezlashtirdi. Podshoh Hirotni tark etganidan ikki hafta o'tar-o'tmas – muharram oyining oxirida yo'lga tushdilar. Biroq shahardan chiqqan karvon yo'lini tashvishli xabar to'sdi. Otasining Astrobod taraflardaligidan foydalanib, saltanat taxtini egallash orzusida yurgan Badiuzzamon mirzo Hirot ustiga qo'shin boshlab kelayotganmish. Lak-lak navkar Xuroson ahliga xavf solayotganidan tashvishga tushgan keksa shoir yana orqaga qaytdi. Zero, u mabodo poytaxt Badiuzzamon qo'liga o'tgudayin bo'lsa chorshanba kuni chiqib ketgan shaharga payshanba kuni qaytib kirdi.

Ertasi kuni masjidi jome'da juma namozida so'ng mashoyix va ulamolardan Shayx Jalliddin Abusaid Nuroniy, Shayxulislom Sayfiddin Ahmad Taftazoniy, Shayx So'fi Ali, Mavlono Muiniddin Farohiy, Mavlono Kamoliddin Koshifiy, Xoja Imomiddin Abdulaziz Abxariy, sayid va naqiblardan Amir Qivomiddin Husayn Mozandaroniy, Amir Jaloliddin Ataulloh Asiliy, Amir Nizomiddin Abdulqodir va boshqa bir qator Hirot shahri ayo'nleri, ashrofu raislari Mir Alisherni o'rtaga oldilar. Hirot shahri mudofaasi topshirilgan Amir Valibek ham shu yerda edi.

- Sizning fayz-barakali zotingiz Xuroson mulki dahlsizligining sababi va fuqaro osoyishtaligining boisidir, - deb gapni uzoqdan boshladi shayxulislom.

- Bizning barchamiz sizga muborak safarga fatvo bergan edik. Illo, oyati mo'minlarga hajni farz etdi. Kimki buni inkor etsa, gunohi o'zigadir. Bas, alloh taolo barcha olamdin behojatdir», deyilmish. Buga imon keltiramiz. Sizni yo'ldan qoldirish gunoh, ammo sizdan biroz sabr qilishni tilash uzrli. Rasululloh sannollohu alayhi vasallam muborak hadislarining birida. «Vijdonning amriga quloq sol! Ezgulik shunday narsaki, undan qalb ham, vijdon ham orom oladi. Gunoh ish shulki, undan qalb qaror topmaydi, vijdon azoblanadi. Kishilar fatvo bersalar ham sen o'z vijdoningdan fatvo so'ra!» demishlar Saltanat va fuqaro xotirjamligi haqi vijdoningizdan Makka azimatini bir muddat kechiktirishga fatvo tilashingizni o'tinamiz.

- Hazrat risolat. «Senga omonat qilingan narsang egasiga topshir, xiyonat qilgan kishiga xiyonat qilma», demishlar, - dedi kuni bilan muofaa tayyorligiga bosh-qosh bo'lib, baqiriq-chaqiriqdan ovozi bo'g'ilib qolgan Amir Valibek, - Sohibqiron sizni menga dorulsaltanatni omonatga qoldirgan edilar. Sabr qiling, podshoh hazratlari qaytsinlar, omonatlarini eson-omon topshiraylik, so'ng yana muborak yo'lga otlanursiz.

- Bul zamon Hirot Sultoni Sohibqiron vujudidan holidir, - dedi Amir Valibekning gapi Mir Alisherga qattiq botganini payqagan, shoirning mijozi juda nozikligini yaxshi bilgan Mavlono Kamoliddin Koshifiy. – Agar poytaxt sizning fayzli nuringizdan ham chetda qolsa, mumkinki, fitnayu galayonlar boshlanuv, saltanat tadoruki imkonsiz qolur...

- Fahmingiz yetgondur, Samarqand taxti o'zbek podshohi Shayboqxon qo'liga o'tmish. Endi uning Amudan o'tish xohishi bor derlar. Siz niyat qilgan muborak safar yo'llari ham bagoyat xavfli bo'lmishdur. Iroqu Shomdayam, Rumdayam, parishonlik. Illo, shariat yuzasidan bunday vaqtlarda haj vojib emas, - Shayxulislom shunday deb, to'g'rimi, degandek Shayx nuroniy tikildi. U ma'qullab bosh chayqagandan so'ng so'zida davom etdi. – Biz faqirlarning iltimosiga quloq berib, bu yil safar niyatidan qayting.

- Notinch fuqaroga bosh bo'ling, - dedi Amir Qivomiddin Mezonaroniy, - bu xayrli ish sabovini yetmish poyu-piyoda hajdan ortuq ko'rsinlar. Illo, o'zlari aytganlaridek:

*Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay...*

Mir Alisher davradagilar so'zini indamay tingladi. O'rtada sukut cho'kkach, sekin bosh ko'tarib, ma'yus ovozda so'zladi.

- Hammangizga ma'lumdirki, uzoq muddatdan buyon Makka azimati orzusidaman. Bu niyat hazrati Mahdumi Nuran Ka'bani tavof etib qaytgan kundan xotiramga tinchlik bermaydir...

U shunday dedi-yu, ko'z o'ngida bunday bir necha yillar avval ustoz safardan qaytgan damlar jonlandi. O'shanda Mir Alisherning boshiga ogir kunlar tushgan, birodari Darvishali podshohga qarshi isyon ko'tarib, hukmdor bilan uning o'rtasidagi yaqinlik omonat bo'lib qolgan edi. Birodari Balxda hokim edi. U Og'zi kuymasa, olovni yutadigan Majiddinning Mir Alisherga qilgan badniyat hatti-harakatlaridan norozi bo'lib bosh ko'targan edi. Sulton Husayn bundan g'oyat qattiq g'azabda, bu g'azab ukadan ko'ra ko'proq akaga qaratilganini sezgan saroydagi ayrim kimsalar, birinchi navbatda vazir Majiddinning o'zi bo'xton ustiga yog'dirardilar. Ular ochiqdan-ochiq «Bu xiyonatda Mir Alisherning qo'li borligi aniq, ogasining maslahatisiz Darvishali bu yo'lga kirishga haddi sig'masdi», derdilar. Sulton Husayn isyonkor hokim ustiga qo'shin tortib borarkan, oldinroq Xoja Giyosiddinni jo'natib, tavba talab qildi. Mir Alisherning gapiga kirib, Darvishali tavba qilib keldi. Darvishalini dastlab kechirgan podshoh, oradan olti oy vaqt o'tmay, kelib-kelib Mir Alisherga uni Balx shahri qalyasiga qamashga buyurdi. Tahqirlangan shoir necha marta azm qilgan ishi – saltanat tashvishidan etak yigishtirgan ustoz surishtirib qoldi.

- Bir gap eshitdim, boisi ne erur?

- Inson jinsi suhbatidan bezdim, hazrat, boisi shuldir, dedi Mir Alisher.

Jomiy unga bir muddat o'ychan boqdi-da:

- Sen inson deb kimlarni xayol qilding, qani, ularni bizga ko'rsat-chi? – dedi.

O'shanda saroy hayotidan chetlatgani uchun tanbeh kutgan Mir Alisher bu gapni eshitib, xotirjam bo'lgan edi. Mana, sakkiz yildan oshdiki, ustoz yo'q, do'sti yo'q. Mana, sakkiz yildirki, uning dil ragbatini tinglaydigan inson yo'q...

Uning gurung asnosida birdan qattiq xayol surib qolishiga o'rgangan davradagilar sukut saqlashardi. Mir Alisherning bu odati Hiriydagi har bir kishiga ma'lum edi. Shogirdi bo'lmish Xondamirning «Amir bunday damlarda bizni zaminda qoldirib, samovotdagilar bilan suhbat quradilar», degan so'zi mashhur edi.

Mir Alisherning qaytib yerga tushganini sezgan davradagilar bir-birlariga qarab olishdi. Shoir gapni kelgan joyidan boshladi:

- Ha, bu niyat hazrati Mahdumi Nuran muborak safardan qaytgan damdan xotiramga tinchlik bermaydir. Ammo har safar shu maqsad tomonga yo'nalish niyatida hozirlik ko'ra boshlasam, Sohibqiron mone' bo'ldilar. Har safar bu monedan ranjimay, bo'ynimni egdim. Bul safar o'zlari yo'l farmoniki berdilar, o'zimiz ham safar tadoriki uchun katta mablag' sarfladik...

Shunday bo'lsa-da, «Mo'minlar qalbiga shodlik kiritish butun insonlar ibodatidan xayrlidir», degan so'z mulohazasi bilan sizdek ulug'lar iltimosini qabul qilurmiz va fuqarolar manfaati uchun bu navbat ham o'zimizni bu istakdan qaytarurmiz.

Davradagilar xursand bo'lib, duo va hamdu-sano aytishga og'iz ochdilar. So'ng poytaxt mudofaasini uyushtirish borasida zarur tadbirlar maslahati bo'ldi. Eng avvalo Badiuzzamon mirzo huzuriga elchi jo'natish ma'qul deb topildi.

Ertasi kuni elchi yo'lga chiqdi. Badiuzzamon mirzo elchiga «Agar otamiz Sohibqiron Sulton Balh viloyati va Amudaryodan Murg'obgacha bo'lgan joylarni mening iligimga topshirsalar, nomimiz xutbada tilga olinsa, qo'limizga qilich tutmasmiz», - dedi. Bu orada jadal yo'l bosgan Sulton Husayn

mirzo qo'shini ham dorulsaltanatga yaqinlashib qolgan edi. Ammo podshoh qo'shini mirzo qo'shiniga qaraganda juda oz edi. Vujud uchun sog'lom ko'ngil zarur bo'lganidek, mulk uchun soglom podshoh kerak. Sulton Husayn Boyqaro esa aslan iligi yo'q va kuchli vujudini may ichish ila erta qaritgan edi. Garchi u bir yilcha burun Mir Alisherbekka. «Hali qilich chopqillashga zo'rman», deb maqtangan bo'lsa-da, qarilikning ham dami qattiq deganlaridek, oradan o'tgan vaqt o'z ishini qilgan, endi podshoh bundan buyog'i uchqur va o'ynoqi tulporda minib jang qilishga yaramas, Hirotga ham taxtiravonga kelgan edi. Shu paytgacha Badiuzzamon mirzo necha marta unga qarshi bosh ko'targan bo'lsa, har safar Sulton Husayn o'g'lining tazirini boplab berib qo'ydi. Mana endi otasining qarilik zaifligini o'z yigitlik kuchin-qudrati deb bilib, Hirot darvozalariga qadar qo'shin tortib kelishga juryat qildi. Sulton Husayn Boyqaro na podshohlikka, na sarkardalikka qobiliyat bo'lgan to'ng'ich o'g'lini bundan so'ng qilich zo'ri bilan yengmog'i mushkulligini botinan anglardi. Shu bois Mir Alisher bergan maslahatga quloq solib, Badiuzzamon tilagan viloyatlarni berishga majbur bo'ldi. Saltanatning deyarli yarmi iligiga o'tgan Badiuzzamon mirzo endi qariyb podshoh edi, xutbada otasi bilan bir qatorda uning nomi ham yodlana boshladi.

Ammo hali shahzoda Muhammad Husayn mirzo g'avg'osi tinchimagan edi. Otasi ogasiga qilgan marhamatini ojizlik deb bilgan shahzoda aql jilovini yo'qotib qo'ydi. Oldingi gal podshoh poytaxt tashvishida uning isyonini daf etolmay, qaytib ketishga majbur bo'lgan edi. Alamzada Sulton Husayn Boyqaro yana Astrobodga qarab jo'nadi. Shahzoda otasining juda qattiq g'azabga to'lib kelayotganini na og'asi Badiuzzamon mirzoga bo'lgan alamini ham undan olajagini anglab, qo'rqib ketdi. Birinchi to'qnashuvdanoq, ahvoli chatoq bo'lishini sezgan shahzodaga otasi huzuriga elchi jo'natib, tavba qildi. Sulh xabarini eshitgan Mir Alisher Navoiy ham yosh boladek quvondi. Koshki, bu so'nggi isyon bo'lsayu, saltanatda xotirjamlik cho'ksa. Yo'llar tinch, xavf-xatarsiz, shaharlar farxunda va to'q, fuqarolar hamjihat bo'lsa...

Qari shoir ushalmagan orzusini o'yladi. Nahotki, orzusi armonga aylansa? Endi haj azimati qilmoqqa so'nggi kunlar battar yomonlashgan sog'ligi yo'l bermasligini angladi. Angladi-yu, Makkaga borurmiz, deb umid tizginini uning eshigiga ilganlar, unga hamroh bo'lish maqsadida taraddud ko'rib yurgan faqiru-bechoralar haj yo'lga ochrlab, butun harajatni o'z ustiga olishni bildirdi.

Bir necha kundan keyin Hirotidan chiqqan karvon Nishopur yo'li orqali mag'rib tomon yo'naldi, karvon boshida yo'rgalab borayotgan eshakka mingan Xazon laqabi qari darvesh shahar darvozasidan chiqqach, to'xtab hazrati Mir Alisher haqida uzoq duo qildi-da, so'ng shoirning muborak safar ishqida bitgan baytlarini ishtiyoq bilan kuchlab yo'lga tushdi.

*Menikim, bu savdo nazor ayladi,
Havas ilgida beqaror ayladi.*

*Ne imonki, topqay qaroru sukun,
Birovki, bu fikr etgay oni zabun.*

*Urarman qadam toki borguncha gom,
Ki, bo'lgay, muyasssar menga ushbu kom.*

*Agar bo'lsa bu yo'lda umrum talaf,
Chu bu yo'ldadir ul ham erur sharaf.*

*Va gar bo'lsam o'z nomima bahramand,
Zihi mulki jovidu baxti baland...*

Karvonni kuzatishga chiqqan Mir Alisher shahar darvozasiga yetdi-yu, ortiga qaytdi. U go'yo shahar darvozasidan chiqsa, o'zini to'xtata olmay karvonga qo'shilib ketadigandek holatda edi. U

mahzun kayfiyatda Unsiyaga qaytdi va «Baqfiya»ni varaqlab, ko'ngil bayoni bitilgan satrlarni shivirlab o'qiy boshladi. «Emdikim hayotim gulshanining bahori xazonga yetishdi va gulshanda ochilg'on yigitlik gullari to'kila kirishti. Savzasi tabiat havosi burudatidan oqarli va lolasi quhulat sovuq nafaslaridan sargardi, sunbuli serobi marg'ulalaridan tob ketti va niholi sarbalandi ajal sarsaridan fano tufrog'iga yiqilurg'a yetti. Ul hazratning 1 muabbad davlatidan va ra'fe himmatidan ko'nglumga kechmagan komlarga komgor bo'lubman va tushimga kirmagan maqosidga iqtidor topibman. Ikki orzu rishtasidan o'zgakim, girihi ko'nglum pardasidin yechilmadim va ikki murg'unchasidin o'zgakim, tuguni jonim gulshanidin ochilmadi.

Ammo umidim uldurkim, bu ikki umidim mevasidin dog'i borumand va murodim budurkim, bu ikki murodim gavharidin dog'i sarbaland bo'lgayman va bu orzumandlig xor-xorining tikani ko'nglumda sinmagay va bu murod gavharining yog'ini qatradek tufroqqa eltgaymen...

...Bu mazkur bo'lg'on ikki orzudin biri muborak safardurur...»

Shu satrga yetdi-yu, Mir Alisherning bo'g'ziga tosh tiqilgandek bo'ldi, beixtiyor ko'zlari namlandi. E voh, bu orzusi armonga aylandi.

*Navoiy, Ka'ba zikrin qo'yki, bir dayri fano istab
Zohabno vodiyal – maqsad, vojadno mohuvan – maqsud...*

Botn va alamli o'yga botgan keksa shoir Shayx Mo'min Sheroziy haqida bitilgan rivoyatni esladi. Emishkim, Ismoil Dobbos ismlik kishi haj niyatida yo'lga chiqib, Sherozga yetmish. Bir masjidga kirsam, Shayx Mo'min Sheroziy hirqasini yamab o'tirganmish. Ismoil Dobbos unga salom berib, hol-ahvol surishtirgan ekan, Shayx Mo'min. «Ne niyating bor!» – deb so'rabdi Ismoil Dobbos. «Haj niyatim bor!» deb javob beribdi.

Mo'min yana so'rabdi «Onang bormi?». «Onam bor», - debdi Ismoil Dobbos. Bu javobni eshitgach, Shayx Mo'min Sheroziy qo'lidagi xirqasini chetga qo'yib, aytibdi. «Onang huzuriga bor, unga mulozamat qil!»». Bu so'zi suhbatdoshiga yoqmaganini payqab, yana aytibdi. «So'zim yoqmadimi, ey, Ismoil Dobbos! Men ellik marotaba bosh yalangu, oyoqyalang, biror-bir hamrohsiz haj qildim. Mana shu hajlarim savobini senga berdim. Sen onang ko'ngli shodlini menga ber!»

Mir Alisher har gal bu rivoyatni eslar ekan, ko'ksi qalqib ketardi. Bu gal ham shunday bo'ldi. «Bechora onam tirik bo'lsayki, mulozamat qilib, ko'nglini shod etsam», - deb o'ylardi u. Ammo nogohoniy bir fikr dilini ravshan etdi. «Yo'q, yo'q, mening onam bor. Onam menga til va dil bergan turkiy xalqim, shu ulug' millatim. Koshki uning dilini shod etsam, umrim bitguncha uning xizmatida bo'lsam...»

OSMONDA QUYOSH YO'Q EDI

Hijriy 853 yil ramazon oyining sakkizinchi kuni – melodiy 1449 yil 25 oktabr kuni Samarqanddan chiqqan kichik karvon janubdagi tog'lar tomon yo'l oldi. Karvonning o'rtasida qotma gavdalik, ko'rkam va oyo yuzli, yuz-ko'zidan vazmin tabiatligi sezilgan, soch-soqoli oqargan bir kishi og'ir o'yga botgan holda ko'k chovkar ot ustida bir maromda tebranadi. Achchiq xayolga botgan bu kishi o'gli Abdulatif mirzo tomonidan Movarounnahr taxtidan soqit etilgan Mirzo Ulug'bek edi.

Karvon dosursaltanatdan izoqlashib, Darg'am arig'i yoqasidagi tepalarning biriga yaqinlashganda, quvg'indi podshoh otini to'xtatib, oyog'ini uzangidan uzdi. Nomozdan kechikmaslik uchun boshqalar ham shoshilishib otlardan tushdilar. Karvon ahli tepaki etagida shom namozini ado etgach, Mirzo Ulug'bek Darg'am arig'i tomon yurdi. Bu suv ba'zi yerda o't-o'lanlari mavj urgan o'tloqlardan o'tsa, bir xil joyda toshloq, taqir yerlardan o'tardi. Bir xil joylarda katta-kichik oqish tepalarni tilib o'tib, chuqur va haybatli jarlar hosil qilgan. Xalq tomonidan Dar'ud g'am deb atalgan, yilning to'rt fasli quturib oqadigan bu ulkan ariq sohilida turarkan, birdan keksa podshohning ko'zlari namlanib, bo'g'ziga achchiq bir nido tiqilgandek bo'ldida, alam bilan pichirladi:

- Bu qandoq yozug'ing bo'ldi, Allohi karim?!

So'ng keskin ortiga burilarkan, shoshilib kelib otiga mindi va «chuh» deya niqtadi, ammo ot qo'zg'almadi. Ot egasining ovozigina emas, yuragining sassiz amriga bo'ysunayotgandek edi. Quvg'indi hukmdor otiga ayamay qamchi urdi. Tulpor Darg'amdan so'ng boshlangan dasht o'rtasini kesib o'tgan yo'l bo'ylab chopib ketdi. Ammo bir farsahdan o'ng egasi yana og'ir xayolga botganini sezgan jonivor bir maromda yo'rtib keta boshladi.

Kuz osmonini bulut qoplagan, havo nam. Quyosh mag'rib tomonga oggan sayin salqin achchiq izg'iringa aylanib bormoqda. Dasht yo'li tevaragidan qizg'ish qo'gaylar qovjirab qolgan, shamol odam bo'yi o'sgan yovshanlar, oqish armonlarni tebratadi, qurib, bandidan uzilgan yantoqlar dumalab uzoqlarga ketadi. Tongda yog'ib o'tgan yomg'irdan otlaru xachirlarning tuyuqlari yaltiraydi, to'piqlarigacha ho'l.

Havoning azvoyi buzilib, tund va ko'ngilsiz bo'lib turganiga qaramay peshinda Samarqanddan chiqqan karvon bepoyon dasht bo'ylab sokin yo'l bosadi. Karvon ahli ichida hamman shoshiltirib gayrat qilayotgan, qora qashqa ot mingan, moshkichiri soqolli kishi – Mirzo Ulug'bekka hamroh qilib tayinlangan Hoji Muhammad Xisrav edi. U kuz kuni qisqaligidan tezroq biror manzilga yetib olishga harakat qilar ekan, yiroqdagi tog'larning qor bosib oqargan cho'qqilariga quyuq qora bulutlar qo'nayotganini bezovtalanib kuzatardi. Xiyol vaqt o'tmay o'sha bulutlar ko'payib, siljib, yoyilib, ko'k sahnining bir tomonini qoplab oldi. Bir lahzada qosh qoraygandek, chor atrof xiralashdi.

Karvondan ancha orqada, ko'z qarashi yetmas masofada besh-olti otliq qora bo'lib ot yo'rttirib boradi. Ba'zan yaqinlashib, ko'zga ko'rinmaslik uchun yo'llar tevaragida yuksalib turgan tepaliklar panasida bekinishar, ortda qolganda otlarini ayamay qamchilashadi. Bu guruh aslida ikkiga bo'lingan, ikki otliq hamishayonma-yon, bir-biridan orqada qolmay, boshqalar esa ularni qoralab borishardi.

Hoji Muhammad Xisrav otini qichab, Mirzo Ulug'bek oldiga yetganda to'xtadi.

-A'llohazrat, to'n qo'nmasdan bir manzilga yetsak, - dedi u.

- Ma'qul, - deb bilinar-bilinmas bosh silkidi Mirzo Ulug'bek.

Ular yonma-yon keta boshladilar. Ancha vaqtdan keyin oradagi sukunatni Mirzo Ulug'bek buzdi. U ichidagi to'fonni yuz-ko'zida zohir qilmay, xushchaqchaqlik bilan hojidan avvalgi haj safarlari xususida surishtira boshladi. Hoji hikoyasini

tugatolmadi, orqadan podshohning maxsus chopari tug'ini ko'tarib, ot qo'yib kelayotgan otliqni ko'rib, yuragiga g'ulg'ula tushdi. Otliq Abdulatif mirzo bilan birga Balxdan kelgan sulduz qavmiga mansub navkarlardan biri edi. Yelkasiga yuklangan vazifani bajarish maqsadida otini ayamay choptirgan chopar yigit yuz-ko'zidan qora ter quyilardi. Hoji navkarga yaqinlashib:

- Xo'sh, nima gap o'zi? – deb so'radi.

Chopar esa aytadigan gapini boshqalar eshitishini istamadi, shekilli, hojiga yaqinlashib shivirladi:

- A'lohazratlarini biron obodon yerga olib borib, o'sha joyda kuting, Mirzo Ulug'bek podshoh erur, shul sababdin ul zoti oliylarining safari ham turku tojikni hayron qiloturgon tarzda, zo'r dabdaba birlan kechmogi lozim, bunga tayyorgarlik ersa hali poyoniga yetishmag'ondur.

Hoji Muhammad Xisrav kutilmagan bu hodisadan ajablanib, nima deyishini bilmay, bir dam chopar yigit yuziga sinovchan tikildi. Yigit esa hojining ko'ngliga shubha solganini sezib, baland ovoz bilan ta'kidladi:

- Podshohimning amru farmonlari shu! Tabiatan hurkak hoji qo'lini ko'ksiga qo'yarkan:
- Farmoni oliyga bosh egurmiz, - dedi.

Choparga shu gapni eshitish kifoya edi, chamasi, otining boshini orqaga qayirib, Samarqand tomonga o'qday uchib ketdi. Uning ortidan ko'tarilgan changu to'zon oqshom yorug'ida chiroyli ko'rindi. Hojining o'yga botib qolganini ko'rgan Mirzo Ulug'bek unga yaqinlashib: «Xo'sh, Hoji, choparni nechun yo'llabdurlar?» – deb o'yladi. Hoji O'rtada bo'lgan gapni aytib berarkan, quvg'indi podshoh yalt etib chopar ot choptirib ketgan tomonga qaradi. Uning ko'zlari g'alati chaqnaganini ko'rgan hojining ko'nglidagi shubha battar kuchaydi. Butun vujudi muzlagandek bo'ldi, ammo hayajonini sezdirmay, Mirzo Ulug'bek nima deyishini kutdi. Podshoh esa qaddi-qomati egilganicha, hamon Samarqand tarafga tikilib turar, uning ko'ngliga ham shubha oralagan, bu shubha sovuq va qo'rqinchli edi.

Besaranjom hoji nihoyat ogiz ochdi:

- A'lohazrat nima buyuradilar?

Mirzo Ulug'bek hamrohiga bir zum «Sen hamma gapni bilasan! Ular bilan tiling bir!» - degandek diqqat bilan tikildi. Hoji battar besaranjomlanib, o'zini qayerga qo'yishni bilmay qoldi. Nihoyat, quvg'indi podshoh mahzun pichirladi:

- Bilganingizni qiling, taqsir.

Karvon yana yo'lga tshdi. Bir soat o'tmay, ular yo'l ustidagi Obi Sabuh deb atalgan ariq yoqasida joylashgan kichik bir qo'rg'onga yetdilar. Shu yerda to'xtash ma'qul topildi.

Mirzo Ulug'bek otdan tushdi va oyog'i uvishib qolganidan sal oqsab qo'rg'onga kirdi. Uning qarshisiga o'n-o'n ikki yashar bola yugurib chiqdi va yulduzdek chaqnoq, yaltiroq ko'zlarini taajjub bilan keluvchilarga tikdi.

- Chop, otangni chaqir! – dedi buyruq ohangida Hoji Muhammad Xisrav tun salqinidan junjikib turarkan.

Dorulsaltana tevaragida qurilgan podshhlikka tobe qalyalardan bo'lgan qo'rg'onning egasi – keksa mingboshi zarrin yengli eski to'nini yelkasiga tashlab, yarim tunda uni bezovta qilgan odamlar tashrifidan biroz vahimaga tushganicha karvon ahliga peshvoz chiqdi. Sohibqiron Amir Temur Ko'ragon zamonida tiklangan bu qo'rg'on vaqt o'tib xarob bir ahvolga kelgan bo'lsa-da, qo'rg'on egasi oyma-oy muntazam maosh miqdori kamayib borgan bo'lsa ham qo'rg'on egasi birovga arz qilishga qo'rqar, yarim xarobaga aylangan qurgon uchun javobgarligini bir zum unutmay kun kechirardi. Hozir oldida turgan odamlar yarim tunda qolgan yo'lovchilar yoki savdogarlar emas, podshohlik odamlari ekanini bilgach, bu odamlar boshpana berish baxtiga musharraf bo'lishidn quvonib ketdi. Karvon ahli bilan bir boshdan ko'risha boshlagan bu odam Mirzo Ulug'bek qarshisida quvonchini unitib, dag'-dag' titrab, to'xtab qoldi. U turgan joyida qotib qolgan, so'zlashga tili aylanmas edi.

- Ha, taqsir, sizga nima bo'ldi? – dedi Mirzo Ulug'bek uning dahshatga tushishi sababini bilsa ham.

Qo'rg'on egasi o'g'il bilan ota o'rtasida bo'lib o'tgan mashyom mojarolardan yaxshi xabardor, kechagina qulog'iga so'nggi mish-mishlar ham yetgan: Mirzo Ulug'bek taxtdan soqit etilib, shahzoda Abdullatif podshoh bo'lib oq kigizga o'tqazilgan emish... Shu sababdan qo'rg'on egasi qarshisidagi odamga qanday muomalada bo'lishni bilmay hangu mang edi. Nihoyat, u titroq va hayajonli bir tovush bilan:

- Marhamat, a'lohazrat, marhamat! – deya quvg'indi podshohga ta'zim qildi-da, o'zini chetga oldi. So'ng qo'rg'on burchagidagi oilasi bilan yashagan uyga kirarkan, eshikni yopib, zanjirni zulfinga ildi. Shu-shu qorasini ko'rsatmadi.

Qo'rg'on hovlisidagi daraxtlarga mashyalalar o'rnatilgach, xachirlardan yuklar tushirilib qo'rg'on o'rtasidagi bino ayvoni burchagida taxlandi. Mirzo Ulug'bek bilan Hoji Muhammad Xisrav ayvondan qop-qorong'i uch ichkarisiga kirib, to'rdagi xonaga o'rnashdilar.

Xona sovuq edi. Osti zax, toshdek qora yer. Necha o'n yillardan beri odam nafasi isitmagan, g'urbatga cho'kkan kulbaning har burchagida shamgin qorong'ilik hukm suradi. To'rt tomon devori suvog'i to'kilgan. Qorongi go'rdek zax uyning bir burchagida xunuk yasalgan o'choq bor, xolos. Qo'hna kulbaning teshik-teshigidan izillab shamol urib, boshpanani kimsasiz sahroga aylantiri, muzlatib yuborgan. Yo'l bo'yi sovuqdan qotib, titrab-qaqshab kelgan Hoji Muhammad tonggacha bu yerda isin olmay, dildirab o'tirishini tasavvur qilib, yo'lga kechikib chiqqanidan pushaymon bo'di.

Mirzo Ulug'bek suvsar po'stinini kiydi. So'ng mulozimlar gilam yozib to'shagan ko'rpachalar ustiga yonboshladi. Yuragida sirqiragan og'riq azobi nechog'li kuchli bo'lmasin, u o'zini xotirjam tutishga urinardi. Keksa podshoh ko'zini yumdi. O'sha lahza o'ngida mungli ko'zlari jiqqa yoshga to'lgan suyuqli qizi Robia Sul-tonbegimni ko'r-di. «Meni tashlab ketmang, otajon!» deb baqirardi qizi...

Ohista-ohista qadam bosib mulozimlarning biri kirdi. U qo'lida qumg'on bilan tos ko'targan edi. Mulozim to'sni Mirzo Ulug'bek oldiga qo'ydi. Hamon og'ir o'ylar ichida qolgan quvg'indi podshoh yenglarini shimarib qo'llarini mulozim tutgan qumg'ondan oqib turgan muzdek shaffof suvga tutdi. Ketma-ket kirgan boshqa mulozim dasturxon yozib, taom keltirdi. Mirzo Ulug'bek bilan Hoji Muhammad Xisrav taomga yaqin siljidilar. Ular taom bilan mashg'ul ekanlar, poygakda o'tirib olgan bola chaqnoq ko'zlarini Mirzo Ulug'bekdan olmay taajjub bilan boqar, goh mirzo, goh hojining uni ovqatga da'vat qilganlarini eshitmagandek, iljayib turardi.

Mirzo Ulug'bekning ishtahasi yo'q edi. U jindakkina non bilan uch-to'rt burda qovurdoqdan yedi, keyin biroz asaldan olib, nonga surdi-da, bolaga uzatdi. Bola uyalganidan irg'ib turib xonadan chiqib ketdi.

Nihoyat qorni to'ygan hoji ko'zlarini yumib, qo'llarini yuqoriga ko'tarib, fотиha o'qidi. Mirzo Ulug'bek chordona qurib o'tirgan ko'yi ko'zlarini hojiga tikdi. Hoji, nasib bo'lsa, ertaga tongda dosulsaltanadan nvkarlar qo'riqlagan hashamatli karvon yetib kelishi, ana o'shanda yo'l ham tez unishi haqida so'zlayotgan edi. Mirzo Ulug'bek eshik tomonga qarab-qarab qo'yar, tashqaridan eshitalayotgan ovozlarga quloq solib, hojining so'zlarini parishon holda tinglardi. U suvsar po'stin kiyganiga qaramay, badani junjikayotganini sezdi. Ammo bu sovuqdanmi, ichida g'imirlagan sovuq shubhalardanmi, bilmasdi.

Eshik g'iykillab ochilib, mulozim dasturxon yig'ishtirishga kirganda, Mirzo Ulug'bek unga xona o'rtasidagi o'choqqa o't qalashni buyurdi. Dam o'tmay ikki navkar bu yumushga tutindilar, o'tni katta qilib yoqдилar. Podshoh o'choqqa yaqinlashib, gurkirab turgan gulxanga tikildi. Gulxan yonida tinch-xotirjam bo'lib ko'ringan bu odam yuragida olamga dahshat solgulik bir to'fon hokim edi. «Nima gunohim bor ekanki, bu jafolar boshimga keldi?» – deb o'ylardi gulxan yonida turgan odam.

Uning besh o'g'lidan ikkitasigina omon qoldi. Qolganlari erta o'lib ketdilar. Tirik qolgan o'g'illarining to'ng'ichi Abdullatif bibisi Gavharshodbegim qo'lida tarbiyalandi. Malikadagi takabburlik, hamma ishda bosh-qosh bo'lishga intilish, serzardalik bola tabiatiga ko'chdi. Yillar o'tib, serzardalik dag'allikka, qo'pollikka, takabburlik manmanlikka, toju taxt havasi hirsga aylandi. Bobosi Shohruh mirzo olamdan o'tganda, bibisining aldoviga uchdi. Gavharshobegimning: «Toju taxtga otang emas, men munosibsani!» – deb qulog'iga quygan gaplarga ishonib, bosar-tusarini bilmay edi. Keyin bibisi uni laqillatib aldanganini Hirotda qolgan boshqa nabirasi, Abdullatifdan suyuqliroq Alouddavlani qulay fursatni boy bermasdan taxtni egallashga da'vat qilganini bildi. Achchiqlangan shahzoda kekxa bibisini tutqun etdi. Ammo tez orada Alouddavlaga bas kelolmay o'zi tutqun bo'ldi. Ixtiyoriddin qalyasida zindonband etildi. Shu voqeya tufayli toju taxtning sharyiy vorisi bo'lmish Mirzo Ulug'bek hokimiyat uchun kurashishdan voz kechib, o'g'lini qutqarishga urindi. Oxiri sulh tuzildi. Alouddavla Abdullatifni zindondan ozod qildi.

Hibsdan bo'shagan o'g'lini kutib olgani yodida: o'shanda o'g'li otidan sakrab tushdi-da, quchog'ini yozganча otasiga qarab yugurdi. U ham quchog'ini yozganча borib, Abdullatifni bag'riga bosdi.

Qattiq quchoqlab turib, yuzidan, ko'zlaridan o'pdi, anchagacha bagridan bo'shatmadi. Ota bilan farzand o'rtasida, mana shu sog'inchli quchoqdan boshqa bir og'iz so'z bo'lmadi. O'g'lini ancha vaqtgacha ko'ksiga bosib turib bo'shatganda, ota-bolaning oppoq yuzlari hayajondan battar oqargan, ranglari o'chgan edi.

To'ng'ich o'g'liga tikilganicha atrofdagi olamni anglay olmay, u bir nafas esankirab qoldi. Yigirma yoshga to'lay deb turgan o'g'li – novcha bo'ylik, qirra burunlik, qo'rgir mo'ylovi endigina sabz urib kelayotgan, lablari g'oyat nafis, yaxshi kiyinishni yoqtirgan Abdullatif mirzo ota nazarida hamon yosh bola singari edi.

Ota farzandining eson-omon qaytganidan behad quvondi. O'g'lini yoniga o'tqazib uzoq suhbatlashdi. Ixtiyoriddin qala'sida chekkan azoblari hikoyasini alam bilan eshitdi, farzandining hijil ko'nglini tasallilar bilan o'ktardi. Suhbat so'ngida sulhga ko'ra Movarounnahr tasarrufiga o'tgan Balx mulkini Abdullatifga suyurg'ol qilganini aytdi.

Ammo ko'p o'tmay bu noqobil o'g'il o'z otasiga qarshi isyon boshladi, yuzsizlik qilib tuqqan otasi tirik turib taxtni egalladi. Bu kamlik qilganday keksa otasini hajga yuborish bahonasi bilan yurtdan badarga qilindi.

Uning ko'z o'ngida o'g'lining kibrli yuzi ko'rindi. «Padari buzruk», - dedi Abdullatif so'nggi uchrashuvda, - juda toliqibsiz, sal dam olib Makka-Madinaga borib, Ka'bani ziyorat qilib kelmaysizmu? Bu bevafo dunyoning tashvishini qo'yib oxiratni o'ylaydigan yoshdasiz! Qaytib kelganingidan so'ng qolgan gaplarni bamaylixotir gaplashmaysizmu, padari buzruk?!» Shahzodaning tevaragida o'tirgan arkonni davlat o'z hukmdorlarining shunday deyishini oldindan kutib turganlarini Ulug'bek sezdi. Boshidan baxt qushi uchib ketgan podshohlar tarki dunyo qilib, Makkaga – hajga keishi, buni rad etganlar esa o'lim topishi ham odat tusiga kirib qolgan. Mirzo Ulug'bek o'g'lining so'zlarini eshitib, rangi bo'zday oqarib, uzoq vaqt yerga tikilib qolgan edi.

Kenja o'g'li shahzoda Abdullaziz mirzo nimjon tug'ildi. Shu sababdanmi, yo u tug'ilishidan biroz muddat avval o'n ikki yashar o'g'li Abdurahmon vafot qilganidanmi, bu o'g'liga ko'proq mehribon bo'ldi. Shahzoda taltayibroq o'sdi. Ota esa o'z mehrini ortiq qilaverdi. Hatto Tarnob jangida Alouddavla ustidan qozongan g'alabasini ham bu jangda jonbozlik qilgan Abdullatifning emas, kenjasining nomi bilan bog'lab, fathnomani Abdullazizning nomiga yozdirdi. Bunday norozi bo'lgan to'ng'ich shahzoda yovboshlik yo'liga kirdi.

Abdullatif mirzo otasiga o'xshab ilmga ishtiyoqmand, ayniqsa yulduz ilmiga ko'ngil qo'ygan edi. Kenja esa ilmga beparvo o'sdi. Otasidan unga yolg'iz musiqaga bo'lgan mehr yuqdi. U tanburni shunday berilib chalardiki, yuzlari lovillab qizarib ketardi. Xiyol ko'tarinki qirra burni, yupqa lablari bilan otasining qoshlariga o'xshash ingichka, qalamdek chizilgan qop-qora qoshlariga qarab Abdullazizni Samarqandning eng go'zal yigiti deyish mumkin. Har ikki shahzodaning bo'yi baland, qaddi-basti kelishgan, qomati raso. Biroq kenjaning suyuklari nozik bo'lgani uchunmi, jussasi zaif bo'lib tuyuladi. Shunga qaramay kenja shahzoda maishatparastligi, otasi xizmatidagi amirlar haramiga ochiqdan-ochiq ko'z olaytirishi Mirzo Ulug'bekning dushmanlarini ko'paytirdi, podshoh sha'nini qora qildi.

Hozir Abdullatif o'z inisini ham zindonband qilgan. Ammo u shu bilan to'xtab qolarmikan, otasini badarg'a qilgan bu yuzsiz o'z inisini undan battar jazoga duchor qilmasmikan?!

Baxtiqaro otasining g'azabi o't olib, hamiyati jo'sh urib qizishdi, Qovog'i solingan, rangi o'chinqirab ketgan chehrasida dahshatli qahru gazab aks etib turganga o'xshardi. U Samarqandni tark etish arafasida ko'rgan tushini esladi.

Tushida bepoyon sahroda o'zini yolg'iz turgan holda ko'rdi. Tuman. Qorong'ilik bosgan kuch ekan. Shommi, tunmi noma'lum edi. Faqat g'ira-shira sarob ichida yolg'iz turar, osmonda na quyosh, na oy, na yulduzlar bor ekan...

Tasodifan o'choqdan uchgan uchqun Mirzo Ulug'bek po'stinining peshiga tushdi va uning bir chetini kuydira boshladi. Og'ir o'yga botgan holda turgan alamzada podshoh ancha vaqtgacha buni sezmedi. Sezdi-yu, uni yengi bilan urib o'chirdi. Keyin o'choqdagi olovga tikilarkan:

- Ahvol ne ekanini sen ham bildingmi?! deb pichirladi.

Shu voqyea sabab bo'ldimi, Mirzo Ulug'bekning kayfiyati tamom buzildi, og'ir-og'ir tin olib, iztirob aralash nimalarnidir pichirlay boshladi. Ancha vaqt shu holda xonada u yoq-bu yoqqa yurdi. So'ng bo'zrayib o'tirgan hojiga yaqinlashib, mahzun tovush bilan so'radi:

- Mirzo Abdullaziz omonmu ekan? Balki qatiga yetkurmadilarmu erkan oni? Hoji Muhammad Xisrav baxtiqaro otaga tasallilar berib, yuputishga urindi. U Abdullatif mirzo hech qachon o'z tugishgan birodari joniga qasd qilmasgini gapirdi. Gapirardi-yu, ichini shubha kemirardi. Xonada o'tirgan bu ikki odam Abdullatif mirzo allaqachon qonli ishga qo'l urgani, ikki kun avval, hali otasi Samarqandni tark etmagan bir mahalda, Ko'ksaroyda yashirin tarzda o'z inisini qatl ettirganidan bexabar edilar. Xuddi shu paytda dorulsaltanadan yo'lga chiqqan o'lim elchilari ular to'xtagan Qo'rg'onga yaqinlashib qolganidan ham voqif emasdilar.

Hoji Muhammad Xisrav haj safariga chiqish oldidan Abdullatif mirzo uni o'z dargohiga chorlagani, unga tahdidona so'zlagani haqida o'ylardi. «Menga qara, hoji, agar padarimiz bo'lmish Mirzo Ulug'bek yo'lda zid biror yomonlik o'ylasa, yo bizga qarshi jang qilmoq uchun biror manzilga qochsa, sen bu haqda bilib turib, bizga xabar bermasang, yo oldini olmasang, mendan qutilishni o'ylama, yer tagidan bo'lsa ham topib kallangni olaman. Men Tangri taolo ishini qilib yuribman, hech kim menga halaqit berishi mumkin emas. Uqdingmu, hoji?» – dedi shahzoda uyqusizlikdan qizargan ko'zlarini chaqchaytirib.

- Xudoyimning o'zi saqlasin, - deb ohista shivirladi hoji.

Xuddi shu palla bola allaqachon uxlab qolgan edi. U tush ko'rardi. Tushida qandaydir badjahl kimsalar gullab turgan olmani kamondan o'qqa tutishdi. O'qlar zarbidan gulbarglar duv-duv yerga to'kildirdi. Dam o'tmay olma shoxlari yap-yalangoch bo'lib qoldi. Endi badjahl kimsalar yulduzlarga o'q uza boshladilar. Osmondan qon tomchilay boshladi. Boyagina yerga to'kilgan gulbarglar sap-sariq xazonga aylangan, qon mana shu bargixazon ustiga tomchilab, ularni alvon rangga bo'yardi. Keyin birdan qop-qora qiyofali otliq paydo bo'ldi. U qo'lidagi dudama qilich bilan daraxt tomonga uchib keldi. So'ng qilichini zarb bilan urdi, daraxt «qars» etib, yerga ag'anadi. Bola daraxtning o'z ustiga qulayotganini ko'rib, dahshatga tushib, bo'g'ilib baqirib yubordi. Baqirdi-yu, uyg'onib ketdi. Tashqaridan qo'rg'on darvozasini besaranjom urayotganlari shovqini kelardi...

Uyqusi o'chgan Hoji Muhammad Xisrav bilan gaplashib o'tirgan Mirzo Ulug'bek ham bu shovqinni eshitib, besaranjomlandi. Hoji o'rnidan qo'zgaldi.

- Yana nima bo'ldi? – dedi u zo'rg'a tovushini chiqarib.

U hali gapini tugatmasdan, xona eshigi kuch bilan urilgan zarbdan sharaqlab ochilib ketdi va qop-qora sumbatli bir navkar sherigi bilan ichkariga otilib kirdilar. Mirzo Ulug'bek birinchi navkarni tanidi. U Abdullatif mirzoning Abbas ismli eroni navkari edi. Abbasning otasi bir qancha vaqt ilgari Mirzo Ulug'bek amri bilan firibgarlikada ayblanib, qatiga yetkazilgan edi.

Abbosning ko'rinishi vajohatli edi. Hoji Xisrav orqaga tisarilib xona burchagiga tiqilib oldi. Abbasga ko'zi tushishi bilan rangi o'chgan Mirzo Ulug'bek sapchib o'rnidan turdi. So'ng Abbasga tashlanib, bor kuchi bilan uning ko'kragiga musht tushirdi. Qarib qolgan podshohdan buni kutmagan Abbas orqaga tisarilib ketdi, ammo uning sherigi mushukday chaqqonlik bilan orqadan kelib, Mirzo Ulug'bekka yopishdi. Qutirib ketgan Abbas qari podshohni mushtlay ketdi. So'ng podshohning holsizlanib qolganini ko'rgach, ikkovlashib qo'llarini qayirib, ustidagi suvsar po'stinini yechib oldilar.

- Badbaxtni mahkam tut! – deb o'shqirdi Abbas sherigiga. – Men arqon topib kelgaymen...

U shunday deb tashqariga otildi. Mirzo Ulug'bek ortiq qarshilik ko'rsatmas, tizza cho'kkanicha, qo'llari qayiriqli holda, bosh egib o'tirardi. U kelganlar maqsadini allaqachonlar anglagan, dastlab qarshilik ko'rsatgan bo'lsa-da, keksaligi tufayli bu ikki zo'rovonga bas kelolmasligi, qolaversa, bu ishi befoydalini fahmlagan, taqdirga tan bergan edi. U burchakda tikilib, dag'-dag' titrayotgan hojiga o'girildi:

- Taqsir, tahorat olsam...

Hoji garang edi, u dastlab quvg'indi podshohning nima deganini anglamagandek baqrayib turdi.

Keyin birdan gap nimadaligini angladi, zo'rg'a oyoqqa turdi va Mirzo Ulug'bekning qo'llarini ushlab turgan navkarga mo'ltirab qaradi. Navkar esa birdan hech nima demasdan Mirzo Ulug'bekning qo'llarini bo'shatdi. Keyin hojiga qarata:

- Tez bo'lingiz! Abbosni bilmaysiz ... - dedi

U shunday deb tashqariga chiqdi. Hoji yugurib borib eshikni zanjirlamoqchi bo'ldi. Ammo zanjir uzilgan edi. U shalag'i chiqqan eshikni bir amallab zichlab yopdi va taomdan oldin mulozim keltirgan qumg'onni keltirib Mirzo Ulug'bek oldiga qo'ydi. O'choqqa yaqin turgan qumg'ondagi suv iliq edi.

Hoji Muhammad Xisrav bunday ishlar odatda pinhona qilinishini, guvohlar qoldirilmasligini bilar, shu sababdan Allohdan o'ziga omonlik tilab yolvorardi. Tahorat olgan baxtiqaro podshoh qiblaga yuz tutib, namoz o'qimoqqa turdi. Ammo eshik xuddi o'tgan safargidek qattiq zarbadan sharaqlab ochilarkan, bir tabaqasi uzilib yerga tushdi. Arqon ushlab olgan Abbos qahrli ko'zlarini namozda turgan podshohga tikib, uni yeb qo'ygudek o'grayganicha bir muddat ostonada to'xtadi. Mirzo Ulug'bek o'rnidan qo'zg'alayotganini ko'rishi bilan o'rnidan turishga imkon bermay yelkasidan bosdi va jahldan bo'zarib baqirdi:

- Hoy mochag'ar, qayerdasan, kelmaysanmu?

Xonaga sherigi hovliqib kirdi. Ikkovlashib mirzoning qo'llarini orqaga qayirib, mahkam bog'ladilar va tashqariga sudrab olib chiqdilar.

Kecha oydin edi. Qo'rg'on sahni oydinga oqarib turardi. Ammo hovlida biror kimsa ko'rinmas, karvon ahlining barchasi bo'layotgan voqyeadan dahshatga tushib, qarshilik ko'rsatish o'rniga, panapanada bekinib olgan edilar.

Abbos bandi podshohni mashyalalar o'rnatilgan chinor ostiga olib borib, xazonlar ustida tiz cho'ktirdi. Mirzo Ulug'bekning yalang'och boshi oy yorugida yaraqlab turadi. Abbosning yuragini o'ch cho'g'i qizdirar – oldida bosh egib turgan odamni qiynab, azoblab irodasini sindirmoqni istar, ammo Abdullatif mirzo padariga azob berganini bilsa, sog' qo'ymasligidan xavfsirab tinmay so'kinardi. U bandi uchun qiynoqli lahzalarni cho'zish maqsadida qilichini sug'irishga shoshilmasdi, oldinga engashgancha Mirzo Ulug'bekning yuziga tirjayib tikilardi. Engashib turarkan, yuzida quvonch bilan g'azab aks etib turar, qop-qora basharasi yovuz yirtqichga o'xshab ko'rinardi. To'satdan uning xayoliga bir o'y keldi-yu, ko'zlari suzilib ketdi. U bandi podshoh quloqlariga past ovozda nimalarnidir shiviray boshladi. Mahkum podshoh yalt etib boshini ko'tardi, lablari titradi, ko'zlarining nuri so'ngandek xiralashdi. Keyin qanoti singan burgutday bir intilib, alamangiz holda xirqiradi:

- Abdullaziz!.. Bolam!..

Uning ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Anchadan keyin ko'zini ochdi. Kimsasiz hovlini, oydin kechani va qarshisida tirjayib turgan qop-qora basharani ko'rdi. Mirzo Ulug'bek bir necha daqiqadan keyin o'lishini sezdi. Xotiralar chaqmoq yorug'ida ko'ringan tasvirlar kabi, haddan tashqari tezlik bilan birma-bir uning xayolidan o'ta boshladilar. U hali o'z qarshisida uning yuzini qaqshol kafti bilan silatgan sahibqiron bobosini ko'rar, hali boshida mungli allalar aytgan bibisi Saroymulxonimni ko'rar, hali suyukli o'g'li Abdullazizni, erki qizi Robia Sultonbegimni ko'rar, hamli shumshuk ko'zli Abdullatifning chaqchaygan basharasini, hali masyum shogirdi Ali Qushchining g'amgin nigohini ko'rar edi. Bu xotiralarning hammasi unda hech qanday tuyg'u uyg'otmasdan, uchib o'tardi. Umrning sanoqli daqiqalari qolganini sezgan ong na g'azabga, na shodlikka, na achinishga, na biror boshqa his-tuyg'uga o'rin qoldirmayotgandek edi.

Xuddi o'sha lahza u derazadan o'ziga qarab turgan bolaga ko'zi tushdi. Ulug'bek: «Bolani oling!» – deb baqirdi. Abbos uning nima deb baqirganini bilmay bir zum atrofga alangladi, so'ng «Podshoh qo'rquvdan esdan og'di» deb o'yladi. Uning qilich ko'targanini ko'rgan Mirzo Ulug'bek kalima keltirdi: «La iloha illolloh, Muhammadur rasululloh!»

Qilich shuvillab tushdi-yu, bandining boshini tanasidan judo qildi. Boshsiz jasad xuddi baliqqa o'xshab patirlab otilib tushar ekan, shahidning bo'g'zidan oqqan qizil qon tirqirab chiqib xazonlarni, nam yerni bo'yay boshladi. Abbos esa qilichini jasad egnidagi to'nga artirdi-da, sherigi yetaklab kelgan otga irg'ib mindi va dam o'tmay ikki otliq qora tun qo'yniga singib yo'qoldi.

Hovli sahnida hech kim yo'q edi. Faqat bu qonli voqeyani ko'rib, dahshatdan esankiragan bola deraza oldida qotib turardi. Uning ko'zlarida bir necha lahza avval Mirzo Ulug'bek ko'zlarida tovlangan mahzun alam aks etib turardi.

Chorak soatdan so'ng pana-panada biqinib olgan Hoji Muhammad Xisrav boshliq karvon ahli qo'rquv ichida bir-birlariga siqilishib, biri boshqasini oldinga itarib, o'zi uning orqasidan borishga tirishib, oyoqlarini sekin bosishib shahid jasadi tepasida to'plandilar. So'ng qo'rqqanlarini bildirmaslik uchun shang'illab gapirib, yov bosgandek shoshilib, yuklarini yana xachirlarga ortib, jasadni suvsar po'stinga o'rab, xachirlarning birining ustiga bog'lab, Samarqandga qarab yo'lga tushdilar.

Tongda shahid podshoh qoni oqqan yerni ketmon bilan tarashlay boshlagan qo'rgon egasi o'ziga qarab o'tirgan o'g'lining ko'zlaridagi musibatni sezmagandek yoqimsiz ovozda ming'irlab qo'shiq aytardi. Atrofni qalin tuman bosgan, havo rutubatli, osmonda quyosh yo'q edi.